

ΚΡΗΤΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Τόμος Δεύτερος

*Έπιστημονική επιμέλεια: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης
Έκδοτική φροντίδα: «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη»*

Συνεργάτες του τόμου:

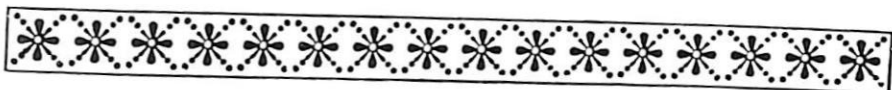
*Μανόλης Μπορμπουδάκης - Χρύσα Μαλτέζου -
Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης - Στυλιανός Άλεξίου -
Γιώργος Άμαργιανάκης - Θεοχάρης Δετοράκης -
Κωνσταντίνος Σβολόπουλος - Λιλή Μακράκη -
Χάγκεν Φλάϊσερ - Γεώργιος Ν. Αϊκατερινίδης -
Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος*

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΩΝ & ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΚΡΗΤΗ 1988

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ

Α. Οί ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τοῦ αὐτόνομου καθεστώτος

Ἡ ὀριστικὴ ἀποχώρηση τῶν τουρκικῶν δυνάμεων, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1898, καὶ ἡ ἀφιξὴ τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου ὡς ὑπατοῦ ἀρμοστῆ, τὸ Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους, ἐγκαινίασε τὴν περίοδο τῆς Κρητικῆς Αὐτονομίας, ὑπὸ τὴν φιλὴ ἐπικυριαρχία τῆς Πύλης καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴν προστασία. Ἡ διατύπωση καὶ ἐπιψήφισή τοῦ Συντάγματος ἀπὸ τὴν Ἐθνοσυνέλευση, ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1899, μετὰ καὶ τὴν ἐγκρισή του ἀπὸ τὶς Προστάτριες Δυνάμεις, συμπλήρωσε τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς νέας Πολιτείας.

Στὴν ἐφαρμογὴ του, τὸ νεοσύστατο καθεστῶς χαρακτηριζόταν ἀπὸ πολλαπλότητα τῶν βασικῶν ὀργάνων, ἀτομικῶν καὶ συλλογικῶν, τοπικῶν καὶ διεθνῶν. Ἀναγνωρίζονταν τὰ ἐπικυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Σουλτάνου ἀλλὰ καὶ παρεχόταν εὐρύτατη αὐτονομία, ποὺ ὑπογραμμίζονταν μὲ τὴν ἀνεξάρτητη διαρρύθμιση τῆς ἐσωτερικῆς διοίκησης καὶ τῶν διεθνῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ὑποχρεώσεων τῆς νέας ἐπικράτειας. Ἡ εἰδικὴ ἐντοῦτοις ἔννοια τῆς εὐρωπαϊκῆς προστασίας καὶ ὁ συγκεκριμένος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐκδηλωνόταν παρέμειναν ἀκαθόριστοι καὶ ἔμελλαν νὰ διασαφηνιστοῦν στὴν πράξη. Στὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο τοῦ ὑπατοῦ ἀρμοστῆ, δευτερότοκου γιοῦ τοῦ Ἑλληνα βασιλιᾶ, συγκρουόταν ἡ ιδιότητα τοῦ ἐντολοδόχου τοῦ κρητικῶν λαοῦ, ὅπως ἐπέτασε τὸ Σύνταγμα, καὶ τοῦ ἐκπροσώπου τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα, ὁ καθορισμὸς τῶν ἀρμοδιοτήτων τῶν βασικῶν ὀργάνων τῆς Κρητικῆς Πολιτείας ἦταν ἀτελής καὶ ἀσαφής. Ὁ κορυφαῖος Ἑλληνας διεθνολόγος Γεώργιος Στρέιτ εἶχε χαρακτηριστικὰ ἀποδώσει στὸ καθεστῶς τὸν ὄρο τοῦ «ἡμιανεξαρτήτου». Ὅπως δὲ καὶ οἱ διεθνεῖς δεσμεύσεις καὶ οἱ λειτουργικὲς ἀτέλειες τοῦ νέου αὐτοῦ καθεστώτος δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ ἐπισκιάσουν τὸ βασικὸ γεγονός τῆς ὀριστικῆς ἀπαλλαγῆς τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴ μακραίωνη ὑποταγὴ τῆς στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία καὶ τῆς ἐπίσημης διεθνοῦς ἀναγνώρισης τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτήρα τῆς μεγαλονήσου.

Δυνατότητες καὶ προοπτικὲς θετικῆς προόδου καταρχὴν διαγράφονταν καὶ στὸν οἰκονομικὸ τομέα. Σύντομα ἐντοῦτοις ἔρχονταν στὴν ἐπιφάνεια βαθύτερες ἐγγενεῖς ἀδυναμίες, συνυφασμένες συχνὰ καὶ μὲ τὴ

Οικ.

δομή του νέου καθεστώτος, που έπιδροῦσαν ανασταλτικά στην ανάπτυξη τῆς μεγαλονήσου. Ἡ μακρόχρονη ὀθωμανικὴ κυριαρχία ἀλλὰ καὶ οἱ ἀλλεπάλληλες αἱματηρὲς ἐξεγέρσεις εἶχαν ἐπιβαρύνει τὴ χώρα μὲ καθυστερήσεις καὶ καταστροφὲς στὸ πεδίο τῆς ὑποδομῆς καὶ τῆς ἀπόδοσης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἡ ἔλλειψη κατάλληλα ἐξοπλισμένων λιμανιῶν καὶ ἀμαξιτῶν ὁδῶν, ἡ ἐγκατάλειψη ἢ ἡ περιορισμένη ἐκμετάλλευση τῶν εὐφορῶν γαιῶν, ἐξαιτίας τῆς ἀνεπάρκειας σὲ γνώσεις καὶ σὲ μέσα καλλιέργειας, ἡ οὐσιαστικὴ ἐγκατάλειψη τῆς ἀλιείας, καὶ ἀκόμη, βραχυπρόθεσμα, ἡ ἀναχώρηση 40.000 Μουσουλμάνων γεωργῶν μὲ τὸ μέγιστο μέρος τῶν κεφαλαίων τους, συνέθεταν τὶς παραμέτρους τῆς παραγωγικῆς κρίσης ποὺ εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ ἀρμοστειακὲς ἀρχὲς τὴν ἐπαύριο τῆς ἀνακήρυξης τοῦ αὐτόνομου καθεστώτος. Εἰδικότερα στὸν τομέα τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, κύριας πλουτοπαραγωγικῆς πηγῆς τῆς μεγαλονήσου, πέρα ἀπὸ τὶς ἀρνητικὲς αὐτὲς ὑποθήκες, ἡ κατάσταση ἐπιβαρυνόταν ἀπὸ τὴν ἐξακολουθητικὴ ἔλλειψη χρηματικῶν κεφαλαίων, ἔμπειρων στελεχῶν καὶ τεχνικῶν μέσων. Ἡ ἐκμετάλλευση, κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες αὐτὲς, βασικῶν γεωργικῶν προϊόντων — ὅπως τὸ λάδι, τὸ κρασί, τὰ φρούτα, καθὼς καὶ ὀρισμένων δευτερευόντων βιομηχανικῶν παρασκευασμάτων (κυρίως προϊόντων σαπωνοποιίας) καὶ ἀλιευμάτων — δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποδώσει σὲ σύντομο διάστημα τὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα. Οἱ ἐπίσημες στατιστικὲς τῶν ἐτῶν 1901 - 1904 καταδεικνύουν ὅτι ἡ ἀξία τῶν εἰσαγωγῶν ὑπερέβαινε σταθερὰ τὴν ἀξία τῶν ἐξαγωγῶν, σύμπτωμα ἀνησυχητικὸ γιὰ χώρα ποὺ δὲν διέθετε ἄλλο μέσο ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ δανεισμὸ γιὰ νὰ καλύψει τὸ ἔλλειμμα. Ἡδη, τὸ ποσὸ τῶν τεσσάρων ἑκατομμυρίων φράγκων ποὺ εἶχε ἀρχικὰ καταβληθεῖ ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις εἶχε ἐξαντληθεῖ, ἐνῶ ἡ πιθανὴ ἀποχώρηση τῶν εὐρωπαϊκῶν στρατευμάτων ἀπειλοῦσε νὰ στερήσει τὸ νησί ἀπὸ ἓνα ἀκόμη οἰκονομικὸ πόρο.

Οἱ ἐσωτερικὲς αὐτὲς οικονομικὲς δυσχέρειες ἐπιτείνονταν ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν ἰδιότυπη διεθνὴ θέση τῆς αὐτόνομης Κρήτης. Ἡ ἔμμεση σύνδεσή της, ἐξαιτίας τῆς διατήρησης τῆς ψιλῆς ἐπικυριαρχίας τῆς Πύλης, μὲ τὸ σύστημα τῶν διεθνῶν προσομολογήσεων παρακάλυε σημαντικὰ τὴν ἐλεύθερη ρύθμιση τῆς φορολογίας καὶ τῶν τελωνειακῶν τελῶν καὶ παράλληλα, ἡ προσωρινότητα καὶ ἡ ἀμφίβολη σταθερότητα τοῦ καθεστώτος ἀποθάρρυνε τὴν εἰσροὴ τῶν ξένων κεφαλαίων, βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Ὁ οὐσιαστικὸς, τέλος, τελωνειακὸς ἀποκλεισμὸς ἀποτελοῦσε μιὰ ἐπίσης ἀρνητικὴ ἐπίπτωση τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ αὐτόνομου καθεστώτος. Τὰ κρητικὰ προϊόντα ἐπιβαρύνονταν μὲ τοὺς συνηθισμένους εἰσαγωγικοὺς δασμούς, πέρα ἀπὸ τὶς ἄλλες χῶρες, ἀκόμη καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Τουρκία.

Ἡ σύμπτωση τῶν ἀρνητικῶν αὐτῶν παραγόντων ἔτεινε νὰ περιορίσει σημαντικὰ τὰ περιθώρια γιὰ τὴ γόνιμη λειτουργία τοῦ αὐτόνομου κρητικοῦ ὀργανισμοῦ. Ποῦ θὰ βρισκόνταν οἱ ἀναγκαῖοι πόροι γιὰ τὴ

συντήρηση τῆς διοικητικῆς μηχανῆς, τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀπαραίτητων δημόσιων ἔργων καὶ τὴν ἀνάληψη συστηματικῆς προσπάθειας στὸν ἀναπτυξιακὸ τομέα; Ἡ ἀπόδοση τῶν δημόσιων προσόδων, τελωνειακῶν κυρίως δάσμων καὶ φορολογικῶν εἰσπράξεων, ἦταν πενιχρή, με ἀποτέλεσμα τὸ ἐτήσιο ἔλλειμμα τοῦ δημόσιου προϋπολογισμοῦ νὰ ὑπερβαίνει σταθερὰ τὶς 400 χιλιάδες καὶ νὰ φθάσει, τὸ 1904, στὶς 534 χιλιάδες φράγκα. Ἡ ἀναγκαστικὴ προσφυγὴ στὸν ἐξωτερικὸ δανεισμὸ δυσχεραίνονταν, με τὴ σειρά τῆς, ἀπὸ τὰ ἀρνητικὰ συμπτώματα τῆς ἰδίας τῆς κατάστασης, τῆς ὁποίας ἐπιζητοῦνταν με τὸ μέσο αὐτὸ ἡ θεραπεία. Ἡ χορήγηση, τὸ 1898, τοῦ δανείου τῶν 4 ἑκατομμυρίων φράγκων εἶχε ἐπιτευχθεῖ ὕστερα ἀπὸ ἐνεργὴ παρέμβαση τῶν κυβερνήσεων τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων, τὸ πολιτικὸ ὅμως ἐνδιαφέρον τῶν ὁποίων δὲν ἦταν τόσο ἔντονο γιὰ νὰ ἀσκήσουν πολιτικὴ πίεση γιὰ δευτέρη φορὰ μέσα σὲ λίγα χρόνια πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα.

Οἱ ἀνασταλτικοὶ παράγοντες τῆς εὐρυθμῆς λειτουργίας τοῦ αὐτόνομου καθεστώτος δὲν συνέχονταν ἐντούτοις ἀποκλειστικὰ μόνο με ἐγγενεῖς διοικητικὲς καὶ οικονομικὲς ἀδυναμίες. Καθοριστικὴ ἀποδεικνυόταν ἀκόμη γιὰ τὴν πορεία τοῦ νησιοῦ ἡ ἀποδοχὴ του ὡς μονίμου. Με τὴ σειρά τους, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς βασικῆς αὐτῆς διαπίστωσης, οἱ εὐρωπαϊκοὶ κύκλοι πείθονταν βαθμιαῖα ὅτι καμιὰ γενναία προσπάθεια δὲν ἦταν σκόπιμο νὰ ἀναληφθεῖ γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ στήριξη ἑνὸς καθεστώτος ποῦ οἱ ἴδιοι οἱ Κρητικοὶ τὸ θεωροῦσαν ὡς μεταβατικὸ καὶ πρόσκαιρο. Οἱ ἀντίξοες μάλιστα συνθήκες ἐπιτείνονταν ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ ὁ ἴδιος ὁ ὕπατος ἀρμοστής, ἀπαρέκλιτα προσηλωμένος στὴν ἐπίδιωξη τῆς ταχύτερης δυνατῆς ἐπίτευξης τῆς ἑνώσεως τῆς μεγαλονήσου με τὴν Ἑλλάδα, ἐπιζητοῦσε στὴν ἔξαρση τῶν ἐσωτερικῶν ἀνεπαρκειῶν καὶ ἀδυναμιῶν ἕνα πρόσθετο ἔρεισμα γιὰ τὴν προώθηση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς.

Ἡ πρῶμη ἐντούτοις ἐπιβεβαίωση καὶ συνειδητοποίηση τῆς ἀρνητικῆς αὐτῆς συγκυρίας δὲν ἔμελλε νὰ ἀρκέσει γιὰ τὴν ἐπίσπευση τῆς ὀλοκληρωτικῆς δικαίωσης τῶν ἐθνικῶν πόθων τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης. Τὸ κρητικὸ πρόβλημα εἶχε ἐμπλακεῖ στὸ γενικότερο ἀδιέξοδο τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος ἀλλὰ καὶ στὸ εὐρύτερο δίκτυο τῆς ευαίσθητης μεσογειακῆς ἰσορροπίας. Ἀπέναντι στὴν ἐθνικὴ θέληση τοῦ λαοῦ τῆς μεγαλονήσου ὀρθώνονταν δυσυπέβλητες δυσχέρειες, ἀπότοκες ἀνταγωνιστικῶν διεθνῶν βλέψεων, ἀλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων καὶ ἀντιφατικῶν πιέσεων.

Ἡ στρατηγικῆς σημασίας θέση τοῦ νησιοῦ, καὶ ἰδιαίτερα τὸ λιμάνι τῆς Σούδας, δὲν εἶχε παύσει νὰ κεντρίζει τὸ ἐνδιαφέρον τόσο τῶν ἰσχυρῶν δυτικῶν ναυτικῶν δυνάμεων ὅσο καὶ τῶν κεντρικῶν αὐτοκρατοριῶν καὶ, ἀκόμη περισσότερο, τῆς Ρωσίας. Παράλληλα, ἐνῶ ἡ Πύλη, γιὰ λόγους ἤδη στρατηγικοῦς κυρίως ἀλλὰ καὶ γοήτρου, ἐνέμενε σταθερὰ στὴν

άνθηνωτική στάση της, τὰ γειτονικά βαλκανικά κράτη αξίωναν ανάλογες έδαφικές ικανοποιήσεις σέ αντίστάθμισμα τῆς ένδεχόμενης προσάρτησης τῆς Κρήτης στήν Έλλάδα. Κάτω από τις συνθήκες αυτές ή έμμογή τῶν ευρωπαϊκῶν κυβερνήσεων στήν άρχή τοῦ status quo έτεινε νά αποτελέσει τήν άσφαλιστική δικλειδα τόσο για τήν άλληλοεξισορρόπηση τῶν δικῶν τους βλέψεων, όσο και για τή διατήρηση τῆς εϋθραυστης βαλκανικῆς ισορροπίας. Άλλά ή έξακολουθητική άρνηση τῶν ευρωπαϊκῶν δυνάμεων νά ικανοποιήσουν τὸ ένωτικό αίτημα ἦταν άπότοκη ὄχι μόνον γενικότερων, αλλά και ειδικότερων συλλογισμῶν, συνυφασμένων με τήν έκτίμηση τῶν άμεσων συμφερόντων τους. Ἡ Ρωσία διέβλεπε στήν ένωση τῆς Κρήτης με τή δυτικὸφιλη Έλλάδα τήν άπώλεια κάθε έλέγχου στο λιμάνι τῆς Σούδας, αλλά και τήν άνατροπή τῆς ὅλης βαλκανικῆς πολιτικῆς της, βασισμένης μετά τὸ 1897 στή διατήρηση τοῦ status quo. Ἐνάλογη, στήν άρνητική της πλευρά, ἦταν και ή στρατηγική τῶν δύο κεντρικῶν αυτοκρατοριῶν. Τά άμεσα συμφέροντα τῆς Γαλλίας δέν παραβλάπτονταν άπό τήν έλληνική παρουσία στήν Κρήτη, αλλά οί γενικότερες καθοριστικές αναγκαιότητες τῆς έξωτερικῆς της πολιτικῆς, ὅπως ή συμμαχική σύμπνοια με τήν Πετρούπολη, ή σύσφιγξη τῶν διμερῶν σχέσεων με τὰ κράτη τῆς βόρειας Βαλκανικῆς και ή προσήλωση στήν άρχή τῆς ὁμοφωνίας τῶν δυνάμεων τῆς Ευρωπαϊκῆς Συμφωνίας έπιδρουσαν άνασταλτικά στήν άνάληψη μιᾶς θετικῆς πρωτοβουλίας. Μολονότι, έξάλλου, τὸ στοιχείο τοῦ καιροσκοπισμοῦ και τῆς άστάθειας δέν έπιτρέπει τήν υπεύθυνη διακρίβωση τῶν συγκεκριμένων ιταλικῶν προθέσεων, θά ἦταν δυνατό νά προβληθεῖ ή άποψη ὅτι ή Ρώμη διέβλεπε στήν Κρήτη τὸ μέσο κυρίως για τήν προαγωγή τῶν διπλωματικῶν της έπιδιώξεων, στο πλαίσιο πάντοτε τῆς κοινῆς δράσεως τῶν ἔξι μελῶν τῆς Ευρωπαϊκῆς Συμφωνίας. Θά ἦταν, τέλος, υπερβολικό νά υποστηριχθεῖ ὅτι τὸ βρετανικό ένδιαφέρον για τή διατήρηση τοῦ στρατηγικοῦ έλέγχου τῆς Σούδας ἦταν άναγκαστικά συνυφασμένο με τήν παράταση τῆς κρητικῆς αυτονομίας, έφόσον και αὐτή ή υπαγωγή στήν έλληνική κυριαρχία δέν θά έφερνε τή μεγάλόνησο έξω άπό τή σφαίρα τῆς άγγλικῆς έπιρροῆς. Ἡ άρνητική στάση τοῦ Λονδίνου άπέναντι στο ένωτικό αίτημα υπαγορευόταν, μετά τήν οϋσιαστική άρση τοῦ ένδιαφέροντος για τή διατήρηση τῆς ὀθωμανικῆς άκεραιότητας, άπό τή σκοπιμότητα τῆς έμμογῆς στήν άρχή τῆς ισορροπίας στον ευαίσθητο χῶρο τῆς Ἐνατολικῆς Μεσογείου. Κάτω άπό τις ειδικές αυτές συνθήκες, οί αυτοτελεῖς έπιδιώξεις και οί γενικότεροι διεθνείς συνδυασμοί εἶχαν μοιραία αναγάγει τὸ Κρητικό Ζήτημα σέ άπλό ὄργανο τῆς βαλκανικῆς και τῆς ευρωπαϊκῆς πολιτικῆς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, άναστέλλοντας κάθε ρηξικέλευθη μονομερῆ πρωτοβουλία για τή σύντομη επίλυσή του.

Ἀπέναντι στή σταθερή άρνηση τῆς Ευρώπης νά προχωρήσει, τήν έπαύριο τῆς έπιβολῆς τοῦ αυτόνομου καθεστῶτος, σέ νέες οϋσιαστικές παραχωρήσεις, τὸ ένθνικό κέντρο δέν εἶχε νά άντιτάξει τὰ άπαιτούμενα

ισχυρά μέσα διπλωματικής πίεσης. Κατ' αντίστροφη έννοια, θά ήταν δυνατό να υποστηριχτεί ότι ή στασιμότητα του Κρητικού Ζητήματος ἔδινε καί πάλι τὸ μέτρο τῆς ἑλληνικῆς ἀδυναμίας. Στρατιωτικά ἀπαράσκευη, οἰκονομικά ἀνίσχυρη καί διπλωματικά ἀπομονωμένη, ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶχε τὴ δύναμη νὰ διαδραματίσει ἐνεργὸ ρόλο στὴ λήψη τῶν κρίσιμων διεθνῶν ἀποφάσεων καί νὰ ἀποτελέσει παράγοντα ζωτικῆς σημασίας στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἀκόμη, πέρα ἀπὸ τὶς ἐγγενεῖς αὐτὲς ἀδυναμίες, ἡ πρόσφατη ἤττα τοῦ 1897 καί ἡ συνακόλουθη ἀμεσότερη ἀνάμειξη τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων στίς ἑλληνικὲς ὑποθέσεις εἶχε δυσχεράνει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀνάληψη κάθε σοβαρῆς πρωτοβουλίας στὸ Κρητικὸ Ζήτημα.

Οἱ ὑπαγορεύσεις ἐντούτοις τοῦ ἐθνικοῦ χρέους καί οἱ πιέσεις τῆς πανελληνίας κοινῆς γνώμης ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἐπιτρέπουν στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ ἀδιαφορήσει γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἐθνικοῦ θέματος. Πράγματι, ἡ Ἀθήνα ἔπεινε νὰ ἐνισχύει ἔμμεσα τὴν ἐκδήλωση τῶν ἐνωτικῶν αἰσθημάτων στὴ μεγαλόνησο, ἐφόσον δὲν ὑπερέβαιναν τὰ πλαίσια τῆς νομιμότη-
τας, καί εἶχε ἀναθέσει στὸν πρίγκιπα Γεώργιο τὴν οὐσιαστικὴ εὐθύνη γιὰ τὴν ἐπίσημη προβολὴ τοῦ ἐνωτικοῦ αἰτήματος στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνακτοβουλιῶν καί τῶν κυβερνήσεων τῆς Εὐρώπης. Ἡ νέα τακτικὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης ὑπαγορευόταν, ἐντούτοις, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ σκέψη νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἡ ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ ὑπατου ἀρμοστή, ἐντολοδόχου τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, μὲ τὶς προστάτριες κυβερνήσεις, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴν τάση, ἐκδηλῆ μετὰ τὸ 1897, τῆς ἐνεργότερης ἀνάμειξης τῆς δυναστείας στὴ διαχείριση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Ὁ πρίγκιπας Γεώργιος, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ἀναλαμβάνοντας ἐνεργὴ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ ζητήματος, ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1900 καί ἐπισκέφθηκε πρῶτα τὸν τσάρο Νικόλαο Β'. Ὁ ἴδιος διηγεῖται ὅτι «εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὁ Τσάρος ἔδειξεν ἀρίστας διαθέσεις, ἀλλ' ἀντέτεινεν ὅτι ὑπῆρχον προσκόμματα διὰ τὴν Ρωσίαν νὰ ἀνακινήσῃ ἐκεῖνη τὴν στιγμὴν τὸ ζήτημα τῆς προσαρτήσεως τῆς Κρήτης εἰς τὴν Ἑλλάδα». Στὴ συνέχεια ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀγγλία, ὅπου ὁ Salisbry μὲ πολλὴ εἰλικρίνεια τοῦ δήλωσε ὅτι «ἦτο ἀνάγκη νὰ ἐννοήσουν οἱ Κρητὲς ὅτι αἱ Δυνάμεις ἠδυνάτου ἀπολύτως, μάλιστα δὲ τὴν στιγμὴν ἐκεῖνην, νὰ τροποποιήσουν τὸ πολιτικὸν καθεστῶς τῆς Νήσου». Ἀνάλογη ἦταν καί ἡ στάσις τῶν δύο ἄλλων κυβερνήσεων, γαλλικῆς καί ἰταλικῆς. Ἔτσι, οἱ πρῶτες σύντομες διπλωματικὲς προσπάθειες τοῦ πρίγκιπα δὲν ἀπέδωσαν θετικὸς καρπὸς, ἐφόσον καί ἡ πρότασίς του γιὰ τὴν εἰσαγωγή ἐνὸς καθεστῶτος ἀνάλογου πρὸς τὸ πρότυπο τῆς Βοσνίας - Ἐρζεγοβίνης προσέφρουε στὴ γενικὴ ἀπροθυμία τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων νὰ ἀνακινήσουν τὸ Κρητικὸ Ζήτημα. Ἡ περιοδεία του δὲν ἄρκεσε γιὰ νὰ συγκατανεύσουν οἱ Προσάτριες Δυνάμεις στὴν ἀντικατάστασι τῶν ἀγχημάτων τους ἀπὸ ἑλληνικά στρατεύματα καί στὴν ἀνάθεσι τῆς προσωρινῆς διοικήσεως τῆς μεγαλονήσου στὸν Ἑλληνα βασιλιά, κάτω ἀπὸ

τὴν ὀθωμανικὴ ἔστω ἐπικυριαρχία. Μόνο ἡ προσωπικὴ εὐμένεια τοῦ τσάρου πρὸς τὸ Γεώργιο ὁδήγησε τὸ ἀνακτοβούλιο τῆς Πετρούπολης στὴ σύνταξη ἐνὸς ὑπομνήματος, ἡ δυνητικὴ ἔννοια τοῦ ὁποίου ἄφηνε τὴν πρωτοβουλία τῆς ὀριστικῆς εἰσήγησης στὶς ὑπόλοιπες κυβερνήσεις. Οὔτε ὅμως στὸ Λονδίνο, οὔτε στὸ Παρίσι, οὔτε, πολὺ περισσότερο, στὴ Ρώμη, ὁ ὕπατος ἀρμοστής ἐξασφάλισε οὐσιαστικὴ συμπαράσταση. Τελικὰ, ἡ Πρεσβευτικὴ Συνδιάσκεψη τῆς Ρώμης, ποὺ ἐνέμενε στὴ διατήρηση τοῦ κρητικῶ status quo, προχώρησε στὶς 25 Φεβρουαρίου τοῦ ἐπόμενου ἔτους 1901, στὴν τελικὴ διατύπωση τῆς ἀρνητικῆς ἀπάντησης.

Ἄγονες ἔμελλαν νὰ ἀποδειχτοῦν οἱ προσπάθειες τοῦ ὕπατου ἀρμοστή για τὴν προώθηση τοῦ ἐνωτικῶ προγράμματος καὶ σὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια. Τὸ ἐθνικὸ αἶτημα ἐπαναφέρθηκε πράγματι καὶ πάλι στὸ προσκήνιο μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς σύγκλησης νέας ἐθνουσνέλευσης, τὸ Μάιο τοῦ 1903. Ἡ ἄμεση, στὴν περίπτωσή αὐτή, καὶ κατηγορηματικὴ ἀπόρριψη τοῦ ἐνωτικῶ ψηφίσματος τῆς Κρητικῆς Βουλῆς τοῦ 1903 βρῆκε τὴ συνέχειά της στὴν ἀρνητικὴ στάση τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων ἀπέναντι στὶς νέες εἰσηγήσεις τοῦ ὕπατου ἀρμοστή, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1904. Μολονότι ἡ διάλυση, ὕστερα ἀπὸ ρωσικὴ πρωτοβουλία, τῆς Πρεσβευτικῆς Συνδιάσκεψης τῆς Ρώμης παρεῖχε στὸν πρίγκιπα τὴ δυνατότητα νὰ ἐπισκεφθεῖ τίς εὐρωπαϊκῆς πρωτεύουσες καὶ κυρίως νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἄμεση συνεννόηση μὲ τίς προστάτριες κυβερνήσεις, ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἐμμονῆς στὸ status quo δὲν ἐπέτρεψε καὶ πάλι ὄχι μόνο συγκατάνευση, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὴν προσέγγιση στὴν ἐνωτικὴ λύση. Ὅπως δὲ ποτε, οἱ τέσσερις Δυνάμεις, ἀντίθετες στὴν ἰδέα κάθε οὐσιαστικῆς παραχώρησης στὸ πολιτικὸ πεδίο, ἐπιζήτησαν νὰ κατευνάσουν τὴν ἀντίδραση τῆς κρητικῆς κοινῆς γνώμης μὲ τὸ διακανονισμὸ εἰδικότερων ἐκκρεμοτήτων καὶ τὴν παροχὴ διευκολύνσεων: ἀναγνώριση τῆς κρητικῆς σημαίας, ἀπόλυση τῶν κρητικῶν ἀπὸ τίς τουρκικῆς φυλακῆς ἢ κοινοποίησι τῶν κρητικῶν δικαστικῶν πράξεων στὶς τουρκικῆς ἀρχές· κυρίως ὅμως ἡ βρετανικὴ πρόταση γιὰ τὴν προοδευτικὴ μείωση τῶν ξένων ἀγχημάτων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐνίσχυση τῆς τοπικῆς χωροφυλακῆς καὶ τὴν ὀργάνωση τοπικῆς ἐπίσης στρατιωτικῆς δυνάμεις προσφερόταν νὰ συντελέσει στὴ μερικὴ βελτίωση τῶν ὄρων τῆς λειτουργίας τοῦ αὐτόνομου κρητικῶ καθεστῶτος.

Β. Ἡ ἀρμοστειακὴ διακυβέρνηση σὲ κρίση, 1901-1905

Ἡ ἄγωνα ἔκβαση τῶν σύντονων προσπαθειῶν τοῦ ὕπατου ἀρμοστή νὰ ἐκβιάσει ὁποιαδήποτε ἀπόφαση τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων πρόσφορη νὰ συμβάλει στὴν οὐσιαστικὴ προώθηση τῆς ἐνωτικῆς διαδικασίας ἦταν εὐλόγο νὰ προκαλέσει δυσαρέσκεις καὶ ἀντιδράσεις στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐσωτερικῆς κοινῆς γνώμης. Τὸ φαινόμενο ὅμως θὰ προσλάβει εὐρύτερες διαστάσεις ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ εὐεξήγητες αὐτῆς δυσαρέσκεις καὶ ἀντιδράσεις κατέληξαν νὰ τροφοδοτήσουν μιὰ ἀντιπολιτευτικὴ μερίδα μὲ

τὴν ὁποία ὁ πρίγκιπας Γεώργιος εἶχε ἔρθει σὲ ἀγεφύρωτη ρήξη. Ἡ πρόωρη διάσασή του μὲ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, Σύμβουλο ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης, εἶχε πράγματι ἐξελιχθεῖ, μὲ εὐθύνη ποῦ πρέπει ἀνεπιφύλακτα νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ἀρμοστή, σὲ βαθὺ πολιτικὸ ρῆγμα. Ἡ ἀναστολή, μὲ πρωτοβουλία του, κάθε διαδικασίας ἰκανῆς νὰ συμβάλει στὴν ἀφομοίωση τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιθέσεων ἦταν μοιραῖο νὰ τρέψει τοὺς φορεῖς τῶν ἀντιπολιτευτικῶν θέσεων στὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴ νομιμότητα. Ἡ ἐπίκληση τῆς στασιμότητος στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος συνιστοῦσε ἤδη ἔρεισμα ἀποφασιστικῆς σημασίας στὸν ἔνοπλο ἀγῶνα ποῦ ὁ Βενιζέλος καὶ οἱ πολιτικοὶ φίλοι του δὲ δίστασαν τελικὰ νὰ ἀναλάβουν μὲ παράλληλο στόχο, πέρα ἀπὸ τὴν προώθηση τῆς ἐνωτικῆς λύσης, τὴν κατάλυση, στὸ ἐσωτερικὸ πεδίο, τοῦ ἀρμοστειακοῦ «δεσποτισμοῦ».

Ἡ ἀφετηρία τῶν γεγονότων ποῦ σηματοδοτοῦν τὴν πορεία πρὸς τὴν ἔνοπλη ἐσωτερικὴ ρήξη πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὶς προτάσεις ποῦ ὑπέβαλε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος γιὰ πρώτη φορὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1900, μὲ στόχο τὴ σταδιακὴ προσέγγιση στὴν ἐνωτικὴ λύση. Ὁ Σύμβουλος εἶχε ἐμπιστευτικὰ εἰσηγηθεῖ στὸν ὕπατο ἀρμοστή τὶς ἀκόλουθες σκέψεις: ἡ ἄμεση ἐπίτευξη τῆς ἐνώσεως εἶναι ἀδύνατη ἢ παράταξη τοῦ καθεστώτος τῆς ἀρμοστείας ἀναστέλλει τὴν ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων ποῦ θὰ ἐπέτρεπαν τὴ βαθμιαία ἀπαλλαγὴ τῆς μεγαλονήσου ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς διεθνούς ἐξάρτησης, ἐπιβάλλει τὴν ἄμεση ὑποταγὴ στὶς ἀποφάσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τὴ μεταβάλλει σὲ ἔρμαιο τῶν ἀνταγωνιστικῶν εὐρωπαϊκῶν συμφερόντων ἢ ὀλοκλήρωση τῆς αὐτονομίας, σύμφωνη μὲ τὶς ὑποσχέσεις τῶν Δυνάμεων καὶ τὶς προβλέψεις τοῦ Συντάγματος, θὰ συντελοῦσε στὴν προαγωγὴ τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων στὸ ἐξωτερικὸ καὶ στὴν κατοχύρωση τῆς αὐτοδιοίκησης στὸ ἐσωτερικὸ, ἰδίως μετὰ τὴ διοργάνωση τῆς πολιτοφυλακῆς ἀπὸ «Ἕλληνες ἀξιωματικούς καὶ τὴν παράλληλη ἀποχώρηση τῶν διεθνῶν στρατευμάτων ὁ παραμερισμὸς βασικῶν ἀνασταλτικῶν παραγόντων, ὅπως ἡ παρουσία τῶν ξένων ἀγνημάτων καὶ ἡ διοίκηση τῆς μεγαλονήσου ἀπὸ ἐντολοδόχο τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων, θὰ ἀνοίγε τὴν προοπτικὴ σὲ μιὰ ἐξέλιξη ἀνάλογη μὲ τὸ καθεστῶς τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας καὶ θὰ διασφάλιζε τὴ σταθερὴ ἐξέλιξη πρὸς τὴν ἐνωτικὴ λύση. Ἡ τελικὴ ὑποβολὴ τῶν προτάσεων τοῦ ἀρμοστειακοῦ συμβούλου στὸ ἡγεμονικὸ συμβούλιο, στὶς 7 Μαρτίου 1901, θὰ ἔχει — ἐνδιάμεσα — ἀποφασιστικὰ ἐνθαρρυνθεῖ ἀπὸ τὴ ρητὴ διαβεβαίωση τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων ὅτι θὰ ἐξετάσουν μὲ εὐμένεια κάθε πρόταση «ἢ ὁποία θὰ ταῖς ὑπεβάλλετο ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς βελτιώσεως τῆς καταστάσεως τῆς νήσου».

Μέσα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν προτάσεων γιὰ τὴ σταδιακὴ ἐξέλιξη πρὸς τὴν ἐνωτικὴ λύση ἀναδυόταν ἡ ἰδιαίτερη, δυναμικὴ στὴν ἀφετηρία τῆς, ἀντίληψη τοῦ Συμβούλου τῆς Δικαιοσύνης γιὰ τὴν κατάλληλη ἀντιμετώπιση τοῦ ἐθνικοῦ θέματος. Ἡ σταθερὴ ἐνταξί του, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκλογὴ του ὡς πληρεξουσίου Κυδωνίας, τὸ 1889, στὴ φιλελεύθερη πτέρυγα, εἶχε πρῶιμα ὑποδηλώσει τὴν ἀρμονικὴ σύζευξη δύο ἀναζητήσεων, τῆς προαγωγῆς τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων καὶ τῆς ἐφαρμογῆς ἑνὸς

προγράμματος ριζικῶν μεταρρυθμίσεων καὶ ἐσωτερικῆς ἀνάπτυξης. Τὸ ἀποφασιστικὸ πρόσωπο ποῦ θὰ διαδραματίσει στὰ δραματικὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1895-1898 θὰ τὸν ἀναδείξουν ἄκαμπτο μαχητὴ στὴν προάσπιση τῶν στρατηγικῶν του ἐπιδιώξεων ἀλλὰ καὶ εὐέλκτο διπλωμάτη στὸ πεδίο τῆς τακτικῆς προσπέλασής τους. Μὲ τὴν κορύφωση τῆς ἐπαναστατικῆς κρίσης, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1897, θὰ ἐπιβάλλει τὴν ἡγετικὴ παρουσία του. Συνεργὸς στὴ συγκρότηση τῶν ἐνόπλων ὁμάδων στὴν ὕπαιθρο τῶν Χανίων, ἰσότιμο μέλος τῆς συλλογικῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας, πρωταγωνιστὴς στὴν ὀργάνωση τοῦ στρατοπέδου στὸ Ἀκρωτήρι, θὰ ἀναδειχθεῖ σὲ θαρραλέο ἀγωνιστὴ, ὅταν τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα θὰ συγκρουστοῦν μὲ τὶς ξένες δυνάμεις, καὶ σὲ ἐπιτήδειο διπλωμάτη, ὅταν οἱ Εὐρωπαῖοι ναύαρχοι προσφύγουν στὴ λύση τῶν διαπραγματεύσεων. Σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐπίπονη διαδικασία ποῦ θὰ ὀδηγήσει, ἕνα χρόνο ἀργότερα, στὴν ἀνακήρυξη τῆς κρητικῆς αὐτονομίας, θὰ διευρύνει σταθερὰ ἔκτοτε τὴν ἀκτίνα τῆς ἐπιρροῆς του. Διάδοχος τοῦ Ἰωάννη Σφακιανᾶκη στὴν προεδρία τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνέλευσης, μέλος στὴ συνέχεια τῆς πρώτης Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς, ἐπιφορτισμένης μὲ τὴν προσωρινὴ διοίκηση τῆς μεγαλονήσου, θὰ ἀποβλέπει μὲ προσοχὴ καὶ περίσκεψη στὴν ὀριστικὴ ἐξομάλυνση τῶν ἐκκρεμοτήτων, διατηρώντας στενὴ πάντοτε ἐπαφὴ καὶ συνεργασία μὲ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνηση. Ἡ θετικὴ συμβολὴ του ἀναγνωρίζεται ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβαιωνόταν καὶ μὲ τὴν ἐκλογή του, στὴν κρίσιμη φάση τῆς πρώτης ἐφαρμογῆς τοῦ αὐτόνομου καθεστώτος, ὡς μέλους τῆς δεκαεξαμελοῦς προπαρασκευαστικῆς καὶ τῆς εἰσηγητικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὸ νέο Κρητικὸ Σύνταγμα καί, στὴ συνέχεια, ὡς μέλους τῆς πρώτης κυβέρνησης, ἐντεταλμένης νὰ συνδράμει τὸ ἔργο τοῦ ὕπατου ἀρμοστή, ὅποτε καὶ ἐπιτέλεσε ἀξιολογότατο ἔργο στὸ πεδίο τῆς δικαστικῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς κατοχύρωσης τῆς νομιμότητας.

Ἡ εἰσήγηση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου γιὰ τὴ σταδιακὴ ἐξέλιξη πρὸς τὴν ἐνωτικὴ λύση, μέσα ἀπὸ τὴν ἐνδιάμεση φάση μιᾶς ὀλοκληρωμένης αὐτονομίας, ἀντίθετη στὴ μονοδιάστατη πορεία ποῦ εἶχε χαράξει ὁ ὕπατος ἀρμοστής, εἶχε ὡς τελικὴ ἀπόληξη τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν κυβέρνηση. Προσηλωμένος στὴν ἰδέα τῆς ἀποκλειστικῆς καὶ ἀπαρέκκλητης ἐμμονῆς στὴν ἄμεση διεκδίκηση τῆς ἐνώσης, ὁ πρίγκιπας θὰ διαβλέψει στὴν πρωτοβουλία τοῦ συμβούλου του τὴ διάσπαση τῆς ἐσωτερικῆς ὁμοφωνίας, ποῦ ἀποτελοῦσε τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀσκηση ἀποτελεσματικῆς πίεσης πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν Δυνάμεων. Μὲ γνώμονα τὴν καλύτερὴ ἐξυπηρέτηση τῆς σκοπιμότητος αὐτῆς, ἀφοῦ ἀρνηθεῖ δύο φορές νὰ δεχθεῖ τὴν παραίτηση ποῦ ὑπέβαλε ὁ Βενιζέλος, ὅταν διαπίστωσε ὅτι ἡ πρότασή του εἶχε πέσει στὸ κενό, ἐξέδωσε, στὶς 20 Μαρτίου/2 Ἀπριλίου 1901, τὸ διάταγμα ἀπόλυσής του, «ἐπειδὴ ὅπως ἀναρμοδίως ὑπεστήριξε καὶ δημοσίᾳ ἐξέθηκε γνώμας ἐπὶ σπουδαιοτάτου ζητήματος τοῦ τόπου ἀντιθέτων πρὸς τὸ φρόνημα ἀπὸ τὴν ἐντολὴν Ἡμῶν». Ἄν ἐπιχειρηθεῖ ἐντούτοις ὁ προσδιορισμὸς τῶν πρωταρχικῶν αἰτιῶν τῆς μακρόχρονης

ΒΕΝ.
 (ΓΝΩΣΤΙΚΗ)
 1901

κρίσης πού ἔμελλε νά διαταράξει τήν ἐσωτερική ζωή τοῦ νησιοῦ καί νά ἀπολήξει στήν ἔνοπλη ἀναμέτρηση, τὸ κύριο βάρος δὲν θά ὄφειλε νά ἀποδοθεῖ στήν ἀρχική βίαιη ἀντίδραση ἀλλὰ στήν κατοπινὴ συμπεριφορὰ τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου. Στὴ συνδιαλλακτικὴ, πράγματι, διάθεση πού εἶχε ὁ Βενιζέλος ἐπιδείξει μετὰ τὴν ἀπόλυσή του, ἀντέτασσε τὴν ἀπόφαση νά ἐκμηδενίσει τὸν πρῶτον σύμβουλο μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι καί ἡ ἀπλὴ πολιτικὴ παρουσία του συνιστοῦσε «ἀληθῆ ἐπιβουλή» σὲ βάρος τῆς ἐθνικῆς ιδέας! Ἡ δῆλωση τοῦ ἴδιου τοῦ Βενιζέλου, ὅτι ἐγκαταλείπει τὶς ιδέες του, ἐφόσον, ἀντίθετες στοῦ «φρόνημα» τοῦ ἀρμοστή, δὲν προσφέρονταν νά ἀποτελέσουν πρόγραμμα πρακτικῆς πολιτικῆς, δὲν ἄρκεσε γιὰ νά ἀμβλύνει τὴν ἐμμονὴ τοῦ πρίγκιπα στήν ἐπιδίωξη τῆς ἐκμηδένισής του. Στὴν πλήρη κάλυψη, ἐξἄλλου, πού σταθερὰ τοῦ πρόσφερε ἡ Αὐλὴ καί, μέσω τῆς τελευταίας αὐτῆς, ἡ κυβέρνησις τῆς Ἀθήνας, ἐρχόταν νά προστεθεῖ καί ἡ θετικὴ ἀρχικὰ ἀποδοχὴ τῶν πρωτοβουλιῶν του ἀπὸ τὴν κρητικὴ κοινὴ γνώμη. Ἡ ἀνεπιφύλακτὴ σύνταξις μετὰ τὶς ἐκλογὰς τοῦ Ἀπριλίου 1901, τῶν μελῶν τῆς νέας Ἐθνοσυνέλευσις μὲ τὸ ἐνωτικὸ πρόγραμμά του καί ἡ πανηγυρικὴ ἐπικράτησις τῶν ἀκραιφνῶν ὑποστηρικτῶν του στὶς νέες ἐκλογὰς τοῦ 1903 — 52 σὲ σύνολο 64 βουλευτῶν — παρεῖχαν στὸν ὕπατο ἀρμοστή ἕνα πρόσθετο ἀκαταμάχητο ἔρεισμα.

N I C H
U P I C H N A

Ἡ ἐπίμονη ἄρνησις τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου νά ὑπερκεράσει τὶς συνέπειες τῆς ἐσωτερικῆς κρίσις καί νά συμβάλει στήν ἀποκατάστασις τῆς ἐσωτερικῆς εἰρήνης, ἀπότοκὴ τῆς ἐσφαλμένης ἐκτίμησις τῆς πολιτικῆς συγκυρίας ἀλλὰ καί τῶν παρορμήσεων τῆς αὐταρχικῆς ἰδιοσυγκρασίας του, κατέληξε νά ἀνοίξει βαθεῖα ἐσωτερικὴ τομὴ καί, μακροπρόθεσμα, νά ἐκθρέψει τὴν ἀντιπολιτευτικὴ ἀντίδραση. Ἄν συνδυαστεῖ ἡ ἄστοχη αὐτὴ τακτικὴ μὲ τὰ πενιχρὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀρμοστειακῆς διακυβέρνησις, πέρα ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων, στὸν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως, ἐρμηνεύεται ἀκόμη πληρέστερα τὸ φαινόμενον τῆς προοδευτικῆς διεύρυνσις τῆς λαϊκῆς βάσις τῆς ἀντιπριγκιπικῆς μερίδας.

Μολονότι ἡ ἀναγνώρισις τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἀποτελοῦσε τὴν οὐσιαστικὴν βάσιν τοῦ κρητικοῦ Συντάγματος, ἡ ὀργάνωσις καί ὁ καταμερισμὸς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἦταν ἰδιαιτέρα συγκεντρωτικά. Ὁ ὕπατος ἀρμοστής ἦταν κύριος φορέας τῆς ἐκτελεστικῆς καί κυριότερο μέλος τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας, ἐνῶ, παράλληλα, ὁ δυσανάλογος περιορισμὸς τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς βουλῆς δὲν ἐπέτρεπε τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ πολιτεύματος ὡς κοινοβουλευτικοῦ. Ἄν ὅμως, κάτω ἀπὸ τὶς ἰδιαιτέρες συνθῆκες τῆς κρίσιμης μεταπολιτευτικῆς περιόδου, οἱ Κρήτες συγκατένευσαν ὁμόθυμα στοῦ συγκεντρωτικὸ χαρακτῆρα τοῦ νέου πολιτεύματος, ὁ ὕπατος ἀρμοστής θά ὄφειλε ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ἐκφράζοντας τὶς βαθύτερες τάσεις τῆς ἰθύνουσας κοινῆς γνώμης τοῦ τόπου, νά διαπνέεται στήν ἐφαρμογὴν του ἀπὸ διάθεσιν φιλελεύθερη καί μετριοπαθῆ. Ἡ ἰδιαιτέρη, ἐντούτοις, κλίσις του πρὸς τὶς μεθόδους τῆς συγκεντρωτικῆς διακυβέρνησις καί ἡ ἀπέχθεια πρὸς τὴν πρακτικὴν τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ

τόν ὤθησαν πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἡ οὐσιαστικὴ κατάργηση τοῦ πολιτικοῦ διαλόγου, ἡ ἐκτροπὴ τῆς διοίκησης σὲ πράξεις αὐθαίρετες καὶ ὁ οὐσιαστικὸς ἀποκλεισμός τῶν Κρητῶν ἀπὸ τῆ διαδικασίας γιὰ τὴ λήψη κρίσιμων ἀποφάσεων ἀποτέλεσαν τὶς ἀκραῖες ἀδυναμίες τῆς ἀρμοστειακῆς διακυβέρνησης στὸ πολιτικὸ καὶ στὸ διοικητικὸ πεδίο.

Πράγματι, ἡ πρακτικὴ τοῦ πολιτικοῦ διαλόγου, συνυφασμένη μὲ τὴ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, δὲν ἀντέφασκε οὐσιαστικά στὸ πνεῦμα τοῦ συντηρητικοῦ κρητικοῦ Συντάγματος, τὸ ὁποῖο καὶ βασικὰ ἀναγνώριζε τὰ «ἐμφυτα δικαιώματα» τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐμμονή, ἐντούτοις, τῶν ἀρμοστειακῶν κύκλων στὴν ἀνάγκη γιὰ τυφλὴ ὑπακοή στὰ κελεύσματα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας εἶχε μεταβάλλει τὸ νομοθετικὸ σῶμα σὲ ὄργανο ὄχι διαβουλευσέων ἀλλὰ πιστῆς ἐκτέλεσης ἀποφάσεων, συχνὰ ἀντίθετων πρὸς αὐτὸ τὸ πνεῦμα τοῦ πολιτεύματος. Ὁ διορισμός τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν, ὁ περιορισμός τοῦ δικαιώματος τοῦ συνέρχεσθαι, ἡ διοικητικὴ ἀνάκληση τῆς ἄδειας γιὰ τὴν ἐκδοσὴ ἐφημερίδας, μέτρα βασισμένα σὲ ἀποφάσεις τῆς ἴδιας τῆς βουλῆς, ὑπογράμμιζαν τὴν ἀνεξέλεγκτη παντοδυναμία τῆς φιλοπριγκιπικῆς πλειοψηφίας σὲ βάρος τῶν οὐσιαστικῶν ἐγγυήσεων τοῦ Συντάγματος. Παράλληλα, ἡ παρέμβαση τῶν πολιτικῶν ἐπιρροῶν στὸ ἔργο τῆς διοίκησης ἐπιτάθηκε μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου σὲ βάρος τῆς ἀρχικῆς πιστῆς ἐφαρμογῆς τῶν νομοθετικῶν κατοχυρωμένων ἀντικειμενικῶν κριτηρίων γιὰ τὸ διορισμό, τὴ μετάθεση ἢ τὴν ἀνάκληση τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων καὶ τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν. Ὁ χαρακτηρισμός, σύμφωνα πρὸς τὸ ἄρθρο 111 τοῦ Συντάγματος, τῶν νόμων τῶν δύο πρώτων ἐτῶν τῆς αὐτονομίας ὡς προσωρινῶν, ἔδωσε στὶς ἀρμοστειακὲς ἀρχὲς τὴ δυνατότητα νὰ μεταβάλλουν ριζικὰ τὸ ἀρχικὸ νομοθετικὸ πλαίσιο καὶ νὰ ὑπαγάγουν τὴ λειτουργία τοῦ διοικητικοῦ τομέα στὸν ἄμεσο ἔλεγχο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ φαινόμενο ἔτεινε, ἐξἄλλου, νὰ συνδυαστεῖ ὀλοένα καὶ περισσότερο μὲ τὴν ἐκχώρηση τῆς οὐσιαστικῆς διαχείρισης τῶν πολιτικῶν θεμάτων σὲ Ἀθηναίους συμβούλους καὶ δημόσιους λειτουργοὺς καὶ τὴν προώθησή τους στὶς καίριες θέσεις τῆς διοίκησης. Ἡ ἐπ'ἀνδρωσὴ τοῦ νέου κρατικοῦ μηχανισμοῦ τῆς μεγαλονήσου μὲ τὰ ἀπαραίτητα ἔμπειρα στελέχη τοῦ ἐλεύθερου βασιλείου δὲν θὰ ἀποτελοῦσε τὴν ἀφορμὴ δυσαρρεσκειῶν, ἂν δὲν εἶχε ὀδηγήσει στὸν παραμερισμὸ τῶν ντόπιων στὸ διοικητικὸ τομέα καὶ στὴν ὑποτίμηση τῆς πολιτικῆς παρουσίας τους στὴ διαχείριση τῶν κρίσιμων θεμάτων τῆς πολιτείας.

Ὅπως δὴποτε, ἡ ἔξαρση τῶν ἀδυναμιῶν αὐτῶν, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν παράταση τῶν φαινομένων τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας ποὺ προαναφέρθησαν, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπισκιασθεῖ τὸ θετικὸ ἀπολογισμὸ τῆς ἀρμοστειακῆς διακυβέρνησης σὲ νευραλγικοὺς τομεῖς τῆς δημόσιας ζωῆς. Ὑστερὰ ἀπὸ τὰ ταραχθέντα χρόνια τῶν ἐπαναστάσεων, ἡ δημόσια τάξη, ἡ ἡρεμία καὶ ἡ ἀσφάλεια εἶχαν ἀποκατασταθεῖ σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα. Στὸν τομέα τῆς παιδείας ἀναλαμβάνονταν σύντομες προσπά-

θειες για την καθιέρωση και την οργάνωση της μέσης και της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Στα έρείπια της οθωμανικής εξουσίας όρθωνόταν ολόκληρη κρατική μηχανή ικανή, στην πρώτη εμφάνισή της, να έμπνευσει πολλές ελπίδες. Αλλά, τέλος, τα βασικά δικαιώματα της μουσουλμανικής κοινότητας κατοχυρώνονταν· ή εξέγηση για τη μαζική αποχώρηση των Τουρκοκρατητών οφείλει να αποδοθεί σε συναισθηματικές περισσότερο παρορμήσεις και στην έμμεση παρακίνηση της ίδιας της Πύλης.

Η διαφοροποίηση της κρητικής κοινής γνώμης και η υιοθέτηση των συγκεκριμένων κριτηρίων που καθόρισαν τη στάση της απέναντι στις αντίπαλες πολιτικές μερίδες συνυφαίνονταν με τις βαθύτερες ιδεολογικές και κοινωνικές ζυμώσεις που συνέπιπταν με την εφαρμογή του αυτόνομου καθεστώτος. Όπωςδήποτε, από την άποψη αυτή, θα ήταν άστοχο να αναζητηθούν τα γνωρίσματα ενός θεαματικού άλματος στο πεδίο της οικονομικής ανάπτυξης· είναι όμως αδιαμφισβήτητο ότι τα πολιτικά γεγονότα της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα και, στη συνέχεια, η πολιτική μεταβολή, σε συνδυασμό με την έντονη διεθνή παρουσία στο έδαφος της μεγαλονήσου, είχαν συντελέσει στην περιορισμένη αλλά σταθερή μετακίνηση των κατοίκων της υπαίθρου προς τα αστικά κέντρα. Η σημασία του φαινομένου αποδεικνύεται ακόμη μεγαλύτερη, αν συσχετιστεί με την υποχώρηση του μουσουλμανικού και τη χειραφέτηση του χριστιανικού στοιχείου. Παράλληλα προς τη δημογραφική διαφοροποίηση, ή δημιουργία νέων προϋποθέσεων στο επίπεδο τόσο της κρατικής οργάνωσης, όσο και της οικονομικής δραστηριότητας συνέβαλλε αποφασιστικά στην αριθμητική διεύρυνση και στην κοινωνική ανάδειξη των μεσοαστικών και ιδίως των μικροαστικών στρωμάτων. Η συνακόλουθη παρουσία τους στο πεδίο της πολιτικής ζωής ήταν φυσικό να συναφθεί με την παράλληλη προοδευτική κατίσχυση των αντιπροσωπευτικών τους ανάσχησων. Η επέκταση της εκπαιδευτικής μέριμνας για τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και η ευχέρεια της επικοινωνίας με το δυτικοευρωπαϊκό κόσμο επέδρασαν αποφασιστικά στην ειδικότερη διαμόρφωση των ιδεολογικών κατευθύνσεων της αστικής τάξης. Οι υποθήκες της αρχαίας και της νεώτερης έλληνικής γραμματείας σε συνδυασμό με τις αρχές του σύγχρονου ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού συνέθεταν τις κύριες πηγές έμπνευσης και επίδρασης στο πεδίο των θεωρητικών ανασχησων. Η κατοχύρωση της ελευθερίας και του νόμου έτεινε ήδη να έναρμονιστεί και να προσδώσει βαθύτερο περιεχόμενο σ' αυτή την ιδέα του έθνους. Φορείς νέων δυναμικών αντίληψων στο πλαίσιο της δημόσιας ζωής, οι εκπρόσωποι της ανερχόμενης αστικής τάξης ήταν εύλογο να διεκδικούν το δικαίωμα της ενεργότερης συμμετοχής στα κοινά και να κατατείνουν στην αξιοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων του τόπου, ενώ ή συγκεντρωτική διακυβέρνηση της αρμοστείας στο επίπεδο της διοίκησης και ή στατική αντίληψη στον τομέα της οικονομίας ήταν φυσικό να προκαλέσουν τη ζωνρή αντίδρασή τους.

Ἡ ἀποφασιστικὴ παρουσία τους στὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἀποδεικνυόταν ἀντίστροφα ἀνάλογη πρὸς τὴν ἀριθμητικὴ δύναμη τῶν μεσοαστικῶν καὶ μικροαστικῶν στρωμάτων. Τὸ 1900 οἱ κάτοικοι τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς μεγαλονήσου δὲν ὑπερέβαιναν τὸ 25% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ τὸ σύνολο τῶν ἀσχολουμένων μετὰ τὴ βιομηχανία-βιοτεχνία, τὸ ἐμπόριο, τὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα καὶ τὴ δημόσια διοίκηση μόνις ἄγγιζε τὸ 15% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας. Πέρα ἀπὸ τὰ πρῶτα αὐτὰ ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα ἡ διερεύνηση τῶν διαθέσιμων ἱστορικῶν τεκμηρίων τείνει νὰ περιορίσει τὸ ποσοστὸ τῶν κυρίως ἀστικῶν στρωμάτων στὸ δέκατο περίπου τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης. Ἡ βασικὴ αὐτὴ κοινωνικὴ τομῆ, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἀποκλειστικὸ κριτήριον, εἶχε ἀποφασιστικὸ ἀντίκρουσμα στὴν πολιτικὴ διαφοροποίησιν τῆς κρητικῆς κοινῆς γνώμης. Ὁ λαὸς τῆς ὑπαίθρου, αὐστηρὰ προσηλωμένος στὴν ἐθνικὴν ἰδέαν, παρέμεινε πιστός, στὴ μεγάλη πλειοψηφία του, στὸ πρόσωπο τοῦ "Ἑλληνα πρίγκιπα, ἱκανοποιημένος προσωρινὰ ἀπὸ τὴν τάξην καὶ τὴν ἀσφάλειαν ποὺ τοῦ παρεῖχε ἡ ἐλληνικὴ ἀρμοστεσιακὴ διοίκηση ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες τουρκικῆς κυριαρχίας. Ἰθύνουσες ἡγετικὲς προσωπικότητες τοῦ τόπου, παλαιοὶ ἀγωνιστὲς καὶ πολιτικοὶ τοπάρχες, ὅπως ὁ Ἄντωνιος Μιχελιδάκης, ὁ Μανουῖσος Κούνδουρος, ὁ Ἀριστείδης Κριάρης, στάθηκαν ἀλληλέγγυοι στὸν πρίγκιπα Γεώργιον καὶ συνετέλεσαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἔγκρισιν τῶν ἀποφάσεων τῆς ἀρμοστείας ἀπὸ τὴν πλειοψηφίαν τῶν μελῶν τῆς ἐθνοσυνέλευσης. Ἀντίθετα, ἡ κινητήρια δύναμις τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ ρεύματος ἐντοπίστηκε στὸς κατοίκους τῶν ἀστικῶν κέντρων — ἐπιστήμονες, ἐμπόρους, διοικητικοὺς λειτουργοὺς, ἐλεύθερους ἐπαγγελματίες.

Ἡ διατύπωση τῶν βασικῶν αὐτῶν ὑποθέσεων ἐπιτρέπει καὶ τὴ σύναψιν τῶν ἐνδιάθετων ἰδεολογικῶν τάσεων τῆς τελευταίας αὐτῆς μερίδας μετὰ τὶς ἀντίστοιχες θέσεις ποὺ εἶχε σταθερὰ ὑποστηρίξει ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ὁ Κρητικὸς ἡγέτης, οὐσιαστικὸς εἰσηγητὴς τῶν νεώτερων μορφῶν τοῦ φιλελευθερισμοῦ στὸ πεδίο τῆς ἐλληνικῆς πρακτικῆς, ἔτεινε ἔκτοτε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς νέες ἀναζητήσεις τῆς φιλελευθερῆς κοινῆς γνώμης. Βασικὲς πηγῆς ἐπίδρασης καὶ ἐμπνευσης εἶχαν σταθεῖ γιὰ τὸ νέο πολιτευτὴ τῶν Χανίων οἱ ἀρχαῖοι "Ἕλληνες συγγραφεῖς, ἰδίως ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ οἱ νεώτερες δυτικὲς ἀντιλήψεις, οἱ ἐξελιγμένες ἰδίως δημοκρατικὲς ἰδέες τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἡ παράλληλη νομικὴ σκέψιν, βασισμένη στὶς φιλελεύθερες ἀρχὰς καὶ στὴν ἀνανεωμένη θεωρίαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Ἐνήμερος γύρω ἀπὸ τὴ γενικότερη διακίνησιν τῶν πολιτικῶν ρευμάτων στὴ Δύση — χάριν τῆς εὐρείας κυκλοφορίας, ἰδίως μετὰ τὸ 1897, εὐρωπαϊκῶν ἐφημερίδων καὶ ἐντύπων καθὼς καὶ στὴν ἄμεση ἐπικοινωνίαν μετὰ τὴν πολυάνθρωπὴν εὐρωπαϊκὴν παροικίαν τῆς Χαλέπας — ἐπηρεαζόταν εἰδικότερα ἀπὸ τὴ γαλλικὴν πολιτικὴν διανοήσιν. Θὰ ἦταν εἰδικότερα δυνατὸ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ στενὴ συγγένειαν τῶν κατευθυντήριων ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς δράσεως τοῦ Βενιζέλου πρὸς τὶς ἰδέας

τῶν πιθανῶν ἀντιθέσεων στὰ πλαίσια τῆς ὀμαλῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος, θὰ ἐξωθήσει τὴν ἀντιπολιτευτικὴ παράταξη στὴν ἐκτροπὴ ἀπὸ τὴ νομιμότητα. Στὶς 10 Μαρτίου 1905, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς Κ. Φούμη καὶ Κ. Μάνο, ἐπικεφαλῆς χίλιων περίπου ἀνδρῶν κήρυσσε στὸ χωριὸ Θέρισσο, στοὺς πρόποδες τῶν Λευκῶν Ὀρέων, ἔνοπλο ἐπαναστατικὸ κίνημα.

Γ. Τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου καὶ ἡ νέα διαρρύθμιση τοῦ αὐτόνομου καθεστῶτος

Ἡ ἐδραίωση καὶ ἡ ὀκτάμηνη παράταση τοῦ ἔνοπλου κινήματος τοῦ 1905 στὴν κρητικὴ ὑπαιθρο, μὲ ἐπίκεντρο τὰ δυτικότερα διαμερίσματα τοῦ νησιοῦ, βασίστηκε, πέρα ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικότητα τῆς ἡγεσίας καὶ τῶν ἔνοπλων ἀγωνιστῶν, στὴν ἐπιτήδεια ἀξιοποίηση τῶν εἰδικῶν τοπικῶν καὶ τῶν γενικότερων διεθνῶν συνθηκῶν. Τὸ σῶμα τῆς χωροφυλακῆς ποὺ διέθετε ἡ Ἀρμοστεία γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἔννομη τάξη στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαιθρο ἀριθμοῦσε μόνο 1.100 ἄνδρες. Οἱ διπλωματικοὶ ἐκπρόσωποι, ἐξάλλου, τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων, ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ δράση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀγχημάτων στὴ μεγαλόνησο, παρὰ τὴ δεδηλωμένη πρόθεσή τους νὰ ἀντιδράσουν ἄμεσα στὴν ἐπαναστατικὴ πρόκληση, ἀντιμετώπιζαν στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεών τους σοβαρὲς δυσχέρειες, διαφωνίες καὶ ἀντιφατικὲς πιέσεις. Ἡ ἀντιγνωμία γύρω ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῶν μέσων καὶ τῶν μεθόδων γιὰ τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος, ἡ ἀνεπάρκεια τῶν διεθνῶν στρατευμάτων, σὲ ὑλικά μέσα καὶ σὲ ἀριθμὸ ἀνδρῶν (1.800 ἀρχικά, 3.000 ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀφίξη ἐνισχύσεων), ἀλλὰ καὶ ἡ διστακτικότητά τῶν κοινοβουλευτικῶν κυβερνήσεων τοῦ Λονδίνου, τῆς Ρώμης καὶ τῶν Παρισίων νὰ λάβουν μέτρα ἱκανὰ νὰ προκαλέσουν αἱματοχυσία καὶ νὰ ἐξεγείρουν τὴν κοινὴ γνώμη, ἀποτέλεσαν βασικοὺς ἀνασταλτικοὺς παράγοντες στὴν ἀνάληψη ἀποτελεσματικῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθηκὲς ἡ παρέμβαση τῆς χωροφυλακῆς ἀποδεικνυόταν ἐντελῶς ἀναποτελεσματικὴ, ἐνῶ τὰ διεθνῆ στρατεύματα ἀρχικά ἀρκέστηκαν νὰ ἀνακόψουν τὴν ἐπικοινωνία τῶν ἐπαναστατῶν μὲ τὰ ἀστικά κέντρα· ἀλλὰ καὶ ὅταν στὴ συνέχεια ἀνέλαβαν χωριστὴ δράση, κατὰ νομοὺς, τὰ ἀποτελέσματα ἦταν καὶ πάλι πενιχρά, ἐφόσον οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἴταλοὶ δὲν εἶχαν ἐφαρμοσθεῖ ὡς τὸν Ὀκτώβριο, στὴν ἀνατολικὴ καὶ στὴ δυτικὴ περιοχὴ τῆς χώρας, τὰ σύντονα μέτρα ποὺ ἐπέβαλαν οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Ἀγγλοὶ στοὺς νομοὺς Ρεθύμνης καὶ Ἡρακλείου. «Ἡ Εὐρώπη οὐδέποτε θὰ μεταχειρισθῆ καθ' ἡμῶν βίαν στρατιωτικὴν», εἶχε ἐκμυστηρευτεῖ ὁ Βενιζέλος, ἐνῶ, παράλληλα, τόνιζε: «Ὅταν ὀμιλῶ περὶ Εὐρώπης, δὲν ἐννοῶ βεβαίως καὶ τὰς τέσσαρας προστάτιδας Δυνάμεις. Ἄλλ' ἀφ' ἧς ἀνελάβομεν τὴν διὰ πραξικοπήματος ἐπίλυσιν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, Εὐρώπη δι' ἡμᾶς εἶναι μία καὶ μόνη τῶν συμπραττουσῶν δυνάμεων. Διότι ὡς ἐκ τοῦ μηχανισμοῦ κατὰ τὸν ὅποιον δρᾷ ἡ λεγομένη Εὐρωπαϊκὴ Συμφωνία καὶ μία μόνη δύναμις, καθ' ἡμῶν, ἀρκεῖ νὰ

ματαιώση αυτά...». "Αν επίζητοῦνταν ἕνας γενικός χαρακτηρισμός που νά ἐρμηνεύει τή γενική συνισταμένη τῆς πολιτικῆς τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων στή μεγαλόνησο, θά ἦταν δυνατό νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ τελευταία αὐτή κατέτεινε στή μακρότερη συντήρηση τοῦ ἀρμοστειακοῦ καθεστώτος μέ τις μικρότερες δυνατές θυσίες σέ διπλωματικές παραχωρήσεις, σέ ὕλικά μέσα καί σέ ἄνδρες. Ἡ τήρηση τῆς κατευθυντήριας αὐτῆς γραμμῆς ἐπιβεβαιώθηκε καί στή διάρκεια τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ Θερίσου. Ἡ ἀναζήτηση πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Εὐρώπης σκοτεινῶν ἐνεργειῶν καί παλιμβουλῶν προθέσεων, ἰδίως βρετανικῶν, ἀποδείχτηκε, κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς συστηματικῆς ἐρευνας, τελείως ἀβάσιμη.

Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ἀναγκαιῶν κατασταλτικῶν μέσων, σέ συνδυασμὸ μέ τὴ δεδομένη ἀδυναμία τῶν ἐπαναστατῶν νά ἀποβλέψουν στή δυναμικὴ ἀνατροπὴ τοῦ ἀρμοστειακοῦ καθεστώτος, ἦταν εὐλόγο νά ἀνοίξει τὴν ὁδὸ ἐνὸς συμβιβαστικοῦ διακανονισμοῦ που νά μπορεῖ νά ἱκανοποιήσῃ τις ἐπαναστατικὲς ἐπιδιώξεις καί, παράλληλα, νά περισώσῃ τὸ βασικὸ καθεστωτικὸ πλαίσιο. Ἡ *de facto* ὑποκατάσταση τοῦ ὕπατου ἀρμοστῆ ἀπὸ τὸ συλλογικὸ σῶμα τῶν τεσσάρων προξένων σέ νευραλγικὲς λειτουργικὲς ἀρμοδιότητες ἐνίσχυε τις προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάληψη ἐνὸς ἄμεσου διαλόγου ἀνάμεσα στὴν ἐπαναστατικὴ ἡγεσία καί στὶς διεθνεῖς ἀρχές. Ἦταν ὅμως, καί ὡς ποιοὶ σημεῖο, διαπραγματεύσιμες οἱ ἐπαναστατικὲς θέσεις; Πράγματι, τὸ κύριο σύνθημα τῆς ἐξέγερσης ἐντοπιζόταν στὴν προώθηση τῆς ἐνωτικῆς λύσης, παράλληλα ὅμως προβαλλόταν καί τὸ αἶτημα τῆς ριζικῆς μεταβολῆς τῶν ὄρων τῆς ἐσωτερικῆς διακυβέρνησης καί ὑπογραμμίζοταν ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἄμεση ἀντικατάσταση τοῦ ὕπατου ἀρμοστῆ.

Ἡ τάση πρὸς τὴν ἀποτίμηση τῆς οὐσιαστικῆς βαρύτητας τῶν ἐπαναστατικῶν ἐπιδιώξεων ὀδήγησε συχνά, στὸ παρελθόν, ἀνάλογα καί μέ τὴν πολιτικὴ τοποθέτηση τοῦ ἱστοριογράφου, στὴν ὑπερβολικὴ ἔξαρση τοῦ ἐνὸς καί στὴν αὐθαίρετη ὑποτίμηση τοῦ ἄλλου σκέλους τῶν ἐπαναστατικῶν αἰτημάτων. Ἦδη, ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τῶν πηγῶν ὀδηγεῖ στή βασικὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ὀργανικὴ σύνδεση τοῦ ἔθνικοῦ πρὸς τὸ αἶτημα τῆς ἐσωτερικῆς μεταβολῆς ἀνταποκρινόταν στή βαθύτερη οἰκονομία τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ ἀγώνα. Ἡ προβολὴ τῆς ἐνωτικῆς οἰκονομίας τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ ἀγώνα. Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη, ἔστω καί ἂν κρινόταν σέ πρώτη ὄψη ἀνεδαφικῆ, θά ἦταν ἀκόμη δυνατό νά συναφθεῖ μέ τὴν ἀναζήτηση ὀρισμένων μερικότερων πλεονεκτημάτων στὸ πεδίο τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων ἢ ἐξασφάλισή τους θά ἀποτελοῦσε καί τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴ δικαίωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα στή συνείδηση τῆς εὐρύτερης κρητικῆς κοινῆς γνώμης. Ἀλλὰ καί ἀντίστροφα, ἡ δικαίωση στὸ πεδίο τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων θά ἐπέτεινε τὴν ἀμηχανία τῶν ἀρμοστειακῶν ἀρχῶν ἢ καί θά ἐπέφερε τὴ μεταβολὴ τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς τοῦ πολιτειακοῦ καθεστώτος. Κάτω ἀπὸ τις συνθήκες αὐτές, τὸ αἶτημα τῶν ἐσωτερικῶν μεταβολῶν ὑποτασσόταν τελικά στήν

ανάγκαιότητα και στο σχήμα μιᾶς εὐρύτερης μεταβολῆς. Στις δημόσιες διακηρύξεις και στις ἀπόρρητες συνομιλίες του, ὁ Βενιζέλος ἐπιδίωξε νὰ συνδυάσει τὴν ἀποχώρηση τοῦ πρίγκιπα μετὴν ἐνίσχυση τῶν ἐθνικῶν θέσεων τόσο στὸ ἐσωτερικὸ πολιτικὸ ὅσο και στὸ διεθνὲς πεδίο. Ἡ σύνθεση τῶν δύο αἰτημάτων, χωρὶς ποτὲ νὰ βρεῖ τὴν ἰδανικὴ διατύπωση τῆς, ἐκφράσθηκε χαρακτηριστικὰ στὸ ὑπόμνημα τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, στις 30 Ἰουνίου/12 Ἰουλίου 1905: «Ἐφοῦ ἡ περαιτέρω παραμονὴ τοῦ πρίγκιπος κατέστη ἀδύνατος, ἀδύνατος ἀπέβη και ἡ λειτουργία παντὸς προσωρινοῦ καθεστῶτος ἐν Κρήτῃ, ἀφοῦ ὁ διορισμὸς εἰς ἀντικατάστασιν Αὐτοῦ ξένου Κυβερνήτου ἀδύνατον εἶναι νὰ γίνῃ ἀνεκτὸς ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὡς δηλοῦμεν και διὰ τοῦ τελευταίου πρὸς τὰς Δυνάμεις ὑπομνήματός μας. Ἀδύνατον ἐπομένως εἶναι δι' ἡμᾶς νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν εὐμενῶς δοθεῖσαν ἡμῖν ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως γνώμην, ὅπως ἐπωφεληθῶμεν τῆς παρεχομένης διεξόδου, ἐξασφαλίζοντες τὰς ἐσωτερικὰς ἐλευθερίας τοῦ τόπου διὰ τῆς ἐπιτυχίας μεταρρυθμίσεων ἐπὶ τοῦ πολιτεύματος. Διὰ τοῦτο εἴμεθα ἀποφασισμένοι νὰ ἐμμείνωμεν μέχρι τέλους εἰς τὸν ἀγῶνα, ὅπως πλάσωμεν τοιοῦτον μεταξὺ Ἑλλάδος και Κρήτης σύνδεσμον, ὅστις θὰ ἀπετελέσῃ οὐσιαστικὴν αὐτῶν ἔνωσιν, θὰ προτιμήσωμεν δέ, ἂν ἠττηθῶμεν ὑπὸ τῆς βίας τῶν πραγμάτων και τῶν ἐντεῦθεν και ἐξ Ἑλλάδος ἀντιδράσεων, νὰ κύψωμεν μὲν, ἀλλὰ νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν ἀποδοχὴν τῶν ἐσωτερικῶν ἀπλῶς μεταρρυθμίσεων, νὰ ἀντιδράσωμεν παθητικῶς κατὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νέου καθεστῶτος και νὰ καταδοκῶμεν τὴν εὐκαιρίαν καθ' ἣν θὰ συνεχίσωμεν τὸν ἐνωτικὸν ἀγῶνα».

Ἡ ἐξέγερση ἀπὸ τὸ Βενιζέλο ἐνὸς τρόπου συγκερασμοῦ τῶν ἐπαναστατικῶν ἐπιδιώξεων μετὶ τις μέγιστες δυνατὲς παραχωρήσεις ποὺ προσφέρονταν νὰ ἐγγυηθοῦν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων ἀποτελέσῃ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴ συμβιβαστικὴ λύση τοῦ ἐνοπλοῦ ἀγῶνα. Ὅπως δὲποτε, ἡ ἀναγκαστικὴ αὐτὴ προσαρμογὴ ὀδήγησε στὴ βραχυπρόθεσμη ἀναγωγὴ τῶν μεταβατικῶν ἐπιδιώξεων σὲ αὐτοσκοποὺς τοῦ κινήματος. Ἡ διαπίστωση ὅτι τόσο ἡ ἄμεση προώθηση τῆς ἐνωτικῆς λύσης, ὅσο και ἡ ἄμεση ἀνάκληση τοῦ ὑπατοῦ ἀρμοστῆ προσέκρουε στὴ ρητὴ ἀντίθεση τῶν ξένων κυβερνήσεων, ἔκανε τὸ Βενιζέλο νὰ θέσει, ἀπὸ τοὺς πρώτους θερινοὺς μῆνες, ὡς βασικὸ ὄρο γιὰ τὸν τερματισμὸ τοῦ κινήματος τὴν κάθοδο εἰδικῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς. Στις 2/15 Ἰουλίου, στὴν ἀποφασιστικὴ συνάντησι τῆς ἐπαναστατικῆς τριανδρίας μετὶ τοὺς διπλωματικοὺς ἐκπροσώπους τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων, στὸ χωριὸ Μουρνιές, ὁ Βενιζέλος μετέθεσε τὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐπαναστατικῶν ἀξιώσεων σὲ πεδίο κατάλληλο νὰ ἐπιτρέψῃ τὸ συμβιβασμὸ μετὶ τις εὐρωπαϊκὰς διαθέσεις. «Διαρκούσης τῆς μακρᾶς αὐτῆς συνδιαλέξεως», γράφει σὲ ἀπόρρητὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Μαρκαντωνάκη, «ἐπωφεληθεὶς περιστάσεώς τινος τοὺς εἶπον ὅτι κατὰ τὴν γνώμην μου λυσιτελέστερος τρόπος ἐνεργείας θὰ ἦτο ἐν προκειμένῳ ἐὰν αἱ Δυνάμεις ἀντὶ νὰ ζητοῦν νὰ

ἀποκαταστήσουν προσωρινῶς τὸ καταρρεῦσαν καθεστῶς — ὅπερ ἡμεῖς ὡς ἀπεδείχθη θ' ἀποκρούσωμεν διὰ τῆς βίας — καὶ ὕστερον νὰ μελετήσουν τὰς εἰσακτέας μεταρρυθμίσεις, ἀπεφάσιζαν νὰ ἀποστείλουν τὴν ἐπιτροπὴν — περὶ ἧς καὶ ἄλλοτε ἐγένετο λόγος καὶ διαρκούσης τῆς συνδιαλέξεως — τὴν ἐντεταλμένην νὰ μελετήσῃ τὰς εἰσακτέας μεταρρυθμίσεις καὶ ἀφοῦ λάβῃ ὑπ' ὄψει τὸ πόρισμα τῆς μελέτης αὐτῆς νὰ προκηρύξουν αὐτὰς καὶ καλέσουν τὸν κρητικὸν λαὸν νὰ τὰς ἀποδεχθῇ».

Οἱ προτάσεις τῆς 2/15 Ἰουλίου γιὰ τὴν κάθοδο στὸ νησί διεθνoῦς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς, ἀποτέλεσε τὴ βᾶσιν τῶν ἔμμεσων διαπραγματευτικῶν ἐπαφῶν ποὺ ἀναλήφθησαν στὰ τέλη Αὐγούστου ἀνάμεσα στὸν Ἰωάννη Σφακιανᾶκη καὶ στὸ Βρεταννὸ πρόξενο E. Howard, ἐντεταλμένο ἐκπρόσωπο τῆς τετραμεροῦς προξενικῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ δὲ μὴν παράτασις τῶν διαπραγματεύσεων δὲν προῆλθε τόσο ἀπὸ τὴν ἐφεκτικότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων νὰ ἀποδεχθoῦν τὴ σύστασις ἐπιτροπῆς «ἐπιφορτισμένης νὰ ἀναζητήσῃ τὰς αἰτίας τῆς κρίσεως, νὰ μελετήσῃ τὰς διοικητικὰς καὶ οἰκονομικὰς συνθήκας καὶ νὰ διατυπώσῃ τὰς ἀπόψεις τῆς ἐπὶ τῶν ἐπενεχτέων μεταρρυθμίσεων», ὅσο ἀπὸ τὴ δυσχέρεια τῆς συμβιβαστικῆς διαρρυθμίσεως τῶν ὄρων γιὰ τὸν τερματισμὸ τοῦ ἔνοπλου ἀγῶνα, τὴν ἔκτασις τῆς ἀμνηστίας καὶ τὸν τρόπο παράδοσης τῶν ὀπλῶν ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες στὶς διεθνεῖς ἀρχές. Στὶς 15 Νοεμβρίου ἀποφασιστικὴ συνάντησις τοῦ Βενιζέλου μὲ τοὺς τέσσερις προξένους στὴν Ἁγία Μονή, ἐπιβεβαίωσε τὴ συμφωνία καὶ κατέστησε δυνατὸ τὸν τερματισμὸ τοῦ κινήματος σὲ διάστημα λίγων μόνο ἡμερῶν.

Ἀντικείμενο εὐεξήγητων ἀμφισβητήσεων σὲ πρῶτο στάδιο, ὁ συμβιβαστικὸς τερματισμὸς τῆς ἔνοπλης ἐξέγερσης προοριζόταν νὰ διασφαλίσῃ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴ μακροπρόθεσμη δικαίωσις τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Ὅπως δὴποτε, οἱ πρῶτες ἐκλογές, τὸ Μάιο τοῦ 1906, μολονότι ἀπέφεραν στὴ φιλελεύθερη παράταξιν ποσοστὸ ψήφων αἰσθητὰ ὑψηλότερο ἀπὸ κάθε προηγούμενη ἀναμέτρησις, ἔδιναν καὶ πάλι τὴν πλειοψηφία στὴ φιλοπριγκιπικὴ μερίδα. Ἡ ὑπαγωγὴ τῶν ἀρμοστικῶν ὀργάνων στὸν ἔλεγχο τῶν διεθνῶν ἀρχῶν, ἐντεταλμένων νὰ ἐπιβλέπουν, ὡς τὴν εἰσαγωγὴ τῶν μεταρρυθμίσεων, τὴ λειτουργία τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως καὶ τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἐκλογῶν, δὲν εἶχε ἀρκέσει γιὰ νὰ ἀνατρέψῃ ἄμεσα καὶ ριζικὰ τὸ συσχετισμὸ τῶν πολιτικῶν δυνάμεων. Τὰ φιλοκυβερνητικὰ κόμματα συγκέντρωσαν 38.127 ψήφους καὶ ἐξέλεξαν 78 βουλευτὲς ἔναντι 33.279 ψήφων καὶ 36 βουλευτῶν τῆς ἀντιπολίτευσεως. Παράλληλα ὅμως, ἡ πεποίθησις τοῦ Βενιζέλου ὅτι ἡ ἐπιτόπια διερεύνησις θὰ ὀδηγοῦσε τὶς Προστάτριες Δυνάμεις στὴ λήψιν θετικῶν μέτρων τόσο γιὰ τὴ βελτίωσις τῶν ὄρων τῆς ἐσωτερικῆς διακυβέρνησεως, ὅσο καὶ γιὰ τὴ γενικότερη ἐξέλιξις τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, δὲν θὰ ἀργοῦσε νὰ δικαιωθῇ ἀπόλυτα.

Πράγματι, ἡ διεθνὴς ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ, παρὰ τὴν περιορισμένη ἔκτασις τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς, ἀπέδωσε θετικὸ ἔργο χάρις στὴν ἐγκαιρὴ

σύσταση και στην ποιότητα τῆς σύνθεσής της. Τὰ κοινὰ συμπεράσματα τῶν τεσσάρων μελῶν της, μετὰ τὴν ἐπιτόπια διερεύνηση τῆς κατάστασης, τοποθετοῦσαν τὸ ὅλο κρητικὸ πρόβλημα σὲ ὀρθή βάση: «Καταλήξαμε στὴν ὁμόφωνη γνώμη ὅτι τὸ σημερινὸ πολιτικὸ καθεστῶς τῆς Κρήτης παρουσιάζει σοβαρὰ μειονεκτήματα καὶ μεγάλους κινδύνους. Ἡ κατάσταση τῆς νήσου στὴ διάρκεια τῶν τελευταίων ἑπτὰ ἐτῶν ἔχει τόσο ἄσχημα προσδιορισθεῖ καὶ ἀνταποκρίνεται τόσο λίγο στοὺς πόθους τοῦ πληθυσμοῦ, ὥστε ὅλες οἱ διοικητικὲς, δημοσιονομικὲς ἢ διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις, τῶν ὁποίων θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ εἰσαγωγή, δὲ θὰ ἀποτελέσουν παρὰ πειράματα ἀνίκανα νὰ παράσχουν στὸν τόπο μονιμότερα τὴ γαλήνη, τὴν ἡσυχία καὶ τὴν εὐημερία... Θεωροῦμε καθήκον νὰ ἐκφράσουμε εἰλικρινὰ τὴ γνώμη ὅτι τὸ μόνο φάρμακο στὴν ἐπικίνδυνη σημερινὴ κατάσταση εἶναι ἡ ταχύτερη δυνατὴ ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὸ βασιλεῖο τῆς Ἑλλάδος». Ὅπως ἂν ποτε, ἡ προκαταρκτικὴ αὐτὴ διαπίστωση συνυφαινόταν στὴ συνέχεια τῆς ἐκθεσης, ἡ ὁποία ὑποβλήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ στὶς κυβερνήσεις τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων, στὶς 30 Μαρτίου 1906, μὲ εἰδικότερες παρατηρήσεις πού ἀφοροῦσαν τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ συγκυρία. Ἡ στάση τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου, ὅπως ἐπισημαινόταν ἰδιαίτερα, ἀπέκλειε καὶ αὐτὴ τὴν ὁμαλὴ προσωρινὴ διαρρύθμιση τῶν ἐσωτερικῶν πραγμάτων τῆς μεγαλονήσου. Ἡ ἐξακολουθητικὴ ἄρνησή του νὰ ὑπερκεράσει τὴν ἀντίθεση μὲ τὸ Βενιζέλο καὶ νὰ υἱοθετήσῃ τὴν πολιτικὴ τῆς ἐσωτερικῆς εἰρήνευσης τὸν εἶχαν σὲ σημαντικὸ ἤδη βαθμὸ ἀποξενώσει ἀπὸ τὴ συμπαράσταση τόσο τῶν ξένων, ὅσο καὶ τῶν Ἑλλήνων ὑποστηρικτῶν του. Ὁ ἴδιος ὁ Γ. Θεοτόκης, ὡς πρωθυπουργός, δὲν δίσταζε νὰ ὑπογραμμίσῃ στὸ Γάλλο ἐκπρόσωπο τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς ὅτι «ὁ ὕπατος ἀρμοστής δὲν διέθετε τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα γιὰ νὰ κυβερνήσῃ τὸν κρητικὸ λαό, ὅτι εἶχε διαπράξει ἀδεξιότητες καὶ εἶχε ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὶς συμπάθειες σημαντικῆς μερίδας τοῦ πληθυσμοῦ».

Οἱ τελικὲς ἀποφάσεις τῶν τεσσάρων Προστατριῶν Δυνάμεων βασίστηκαν στὶς γενικὲς κατευθύνσεις πού χάραξε ἡ τετραμελὴς ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ. Μὲ τὴν ἐνεργὴ πρωτοβουλία ἰδιαίτερα τῆς βρετανικῆς πλευρᾶς, ὁ διαπρεπὴς ἐκπρόσωπος τῆς ὁποίας sir Edward Law ἐξασφάλισε τὴν υἱοθέτηση τῶν εἰσηγήσεών του ἀπὸ τὸ Φόρειν Ὁφφίς, κοινοποιοῦνταν ὀριστικὰ στὶς 23 Ἰουλίου καὶ περιεῖχαν τὰ ἀκόλουθα βασικὰ σημεία: Ἀναδιάρθρωση τῆς χωροφυλακῆς καὶ δημιουργία πολιτοφυλακῆς κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν, ἀφοῦ διαγράφονταν ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀποχώρηση τῶν διεθνῶν στρατευμάτων μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξεως· χορήγηση νέου δανείου 9.300.000 γαλλικῶν φράγκων καὶ ἀναστολή, ὡς τὸ 1911, τῆς πληρωμῆς τῶν τόκων τοῦ ἀρχικοῦ δανείου· ἐπέκταση στὴν Κρήτη τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς ἐπιτροπῆς ἐλέγχου τῶν οικονομικῶν τῆς Ἑλλάδος· ἀναθεώρηση τοῦ κρητικοῦ Συντάγματος. Στὶς 14 Αὐγούστου, κοινοποιήθηκε ἐμπιστευτικὰ

— ύστερα από επίμονη ρωσική απαίτηση — στον "Ελληνα βασιλιά συμπληρωματική απόφαση για την εκχώρηση του δικαιώματος να διορίζει αυτός τον ύπατο άρμοστή, ύστερα από έγκριση των Προστατριών Δυναμέων. 'Η επίσημη κοινοποίηση τής εμπιστευτικής αυτής διακοίνωσης έγινε ένα μήνα αργότερα, στις 14 Σεπτεμβρίου 1906.

'Η γνωστοποίηση των νέων ευρωπαϊκών αποφάσεων θεωρήθηκε από την πανελλήνια κοινή γνώμη ως σημαντικό βήμα προς την ολοκλήρωση τής ένωτικής διαδικασίας. 'Η δικαίωση των προσδοκιών τής κρητικής αντιπολίτευσης συνέπιπτε ήδη με την επίδοκιμασία των υπεύθυνων κυβερνητικών οργάνων και τής αύλης των 'Αθηνών. 'Ο Γεώργιος ο Α', σέ απάντηση τής ευρωπαϊκής διακοίνωσης, είχε σπεύσει αυθημερόν να υποδείξει, ως αντικατάσταση του δευτερότοκου γιου του, τον 'Αλέξανδρο Ζαΐμη, πολιτικό ηγέτη έμπειρο και μετριοπαθή. 'Η αποχώρηση του πρώτου και ή μεταβίβαση του ύπατου αξιώματος τής Κρητικής Πολιτείας στο νέο άρμοστή πραγματοποιήθηκε στο τελευταίο πενθήμερο του Σεπτεμβρίου 1906. 'Η σθεναρή στάση τής ελληνικής κυβέρνησης και ή πιστή προσαρμογή του πρίγκιπα Γεωργίου στις οδηγίες της κατέστησαν δυνατή την έγκαιρη απομόνωση των αδιάλλακτων φιλοπριγκιπικών στοιχείων που επιδίωκαν να ματαιώσουν την αναχώρησή του.

Δ. 'Η πορεία προς την ένωση με την 'Ελλάδα (1906-1912)

'Η νέα διαρρύθμιση των όρων τής έσωτερικής διακυβερνήσεως και τής διεθνούς θέσης τής Κρήτης έγινε δεκτή με ιδιαίτερη ικανοποίηση σέ πανελλήνια κλίμακα. Στο έσωτερικό τής μεγαλονήσου, μετά τὰ ταραγμένα χρόνια των ζωνών διενέξεων, επικράτησε κλίμα ύφεσης και συνδιαλλαγής, πρόσφορο να επιτρέψει την ανάληψη και την εύδωση αξιόλογων οργανωτικών πρωτοβουλιών. Στο έξωτερικό πεδίο, ή διεύρυνση των διακρατικών δεσμών με τὸ ελληνικό βασίλειο εξέλισσόταν σέ εύθεια συνάρτηση με τή βαθμιαία άπαλλαγή του αυτόνομου καθεστώτος από τὰ δεσμά του διεθνούς έλέγχου.

Εύθως μετά την άφιξή του στην Κρήτη, ὁ 'Αλέξανδρος Ζαΐμης ανήγγειλε πανηγυρικά τήν έφαρμογή του κοινοβουλευτικού συστήματος: «Και παρά τῷ κρητικῷ λαῶ, ὡς ἐν ἐμοί, ή αὐτή κρατεῖ ἀφοσίωσις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους θεσμούς, τήν ἀνάπτουξιν δ' αὐτῶν ἀποδέχομαι ... φρονῶ ὅτι, ὅπως ή ἐλευθέρᾳ 'Ελλάς, οὕτω και ή Κρήτη, τὸ ἡρωϊκὸν τοῦτο τμῆμα τοῦ γένους, μόνον διὰ φιλελευθέρων θεσμῶν δύναται νὰ προοδεύσῃ...». Σύντομα ή ὀριστική ἐκκαθάριση των καταλοιπών τής έσωτερικής κρίσης του έτους 1901-1906 συνοδεύτηκε από την ολοκλήρωση, σέ ὀλιγόμηνο διάστημα, των εργασιών τής Συντακτικῆς Συνέλευσης. Τὸ νέο Σύνταγμα, τὸ ὁποῖο και ἐμπέδωσε τήν έφαρμογή των φιλελευθέρων κοινοβουλευτικών κανόνων, τέθηκε σέ έφαρμογή στις αρχές του 1907. Παράλληλα, σειρά νέων νομοθετημάτων συνέτεινε στή βελτίωση τής λειτουργίας των

διοικητικῶν μηχανισμῶν ἀλλὰ καὶ στὴν πληρέστερη θεσμοποίηση τῆς αὐτονομίας. Ἡ ὀργάνωση ἰδιαίτερα τῆς κρητικῆς πολιτοφυλακῆς κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν παρεῖχε τὶς προϋποθέσεις γιὰ ἀντικατάσταση τῶν διεθνῶν ἀγρημάτων.

Ἡ ἀποχώρηση τῶν ξένων στρατευμάτων, ὑπεσχημένη ἀπὸ τὶς Δυνάμεις μὲ τὴ Διακοίνωση τῆς 10/23 Ἰουλίου 1906, ἦταν ἄμεσα συναρτημένη μὲ τὴν προοδευτικὴ ἀποδέσμευση τοῦ αὐτόνομου καθεστῶτος ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ διεθνοῦς ἐλέγχου. Ἡ ἀναχώρηση στὶς 24 Ἰουλίου 1908 σημαντικοῦ τμήματος τῆς εὐρωπαϊκῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως καὶ ἡ ἐξαγγελία τῆς ἀπόφασης γιὰ τὴν ἀποχώρηση καὶ τῶν τελευταίων ἀγρημάτων σὲ διάστημα ἑνὸς ἔτους, συνέβαλλε στὴν ὀλοκλήρωση τῆς αὐτονομίας καὶ προδιέγραφε, τουλάχιστον θεωρητικὰ, τὴ δυνατότητα γιὰ τὴν ἐπιβολή, σὲ δεδομένη στιγμή, τῶν θελήσεων τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Ἡ ἐξέλιξη ἐντούτοις τῶν γεγονότων θὰ ἐπιβεβαιώσει ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴ δεδηλωμένη βούληση τῶν ἰδίων τῶν Κρητικῶν ἢ τὸ περιεχόμενο τῶν συμβατικῶν διατάξεων τοῦ διεθνοῦς καθεστῶτος τῆς μεγαλονήσου, ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἐνωτικῆς διαδικασίας ἦταν καθοριστικὰ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ τῶν διπλωματικῶν δυνάμεων στὸ εὐρύτερο πεδίο τῶν ἐλληνικῶν ἐθνικῶν συμφερόντων.

Οἱ κύριες ἐκφάνσεις τῆς γενικότερης ἀδυναμίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους νὰ προωθῆσει ἀποτελεσματικὰ τὶς διεκδικήσεις του στὸ διπλωματικὸ πεδίο, ἀπὸτοκες μονιμότερων ἐγγενῶν ἀνεπαρκειῶν, ἦταν πάντοτε ἐκδηλές. Ἡ ἀπουσία τῶν προϋποθέσεων ποὺ καθιστοῦσαν δυνατὴ τὴν συμμαχικὴ σύνδεση ἢ τὴ γόνιμη συνεργασία μὲ τὰ γειτονικὰ κράτη ἐπιδρούσε ἀνασταλτικὰ καὶ στὴ θετικὴ ἐξέλιξη τῶν σχέσεων μὲ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις — καὶ ἀντίστροφα. Συμβατικὲς ὑποχρεώσεις ἢ ζωτικὰ συμφέροντα ὑπαγόρευαν στὰ μεγαλύτερα εὐρωπαϊκὰ κράτη τὴ διατήρηση τῆς στενῆς συνεργασίας μὲ μιὰ ἢ περισσότερες ἀπὸ τὶς γειτονικὲς χῶρες καὶ τὴν Τουρκία, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν σὲ ἀνταγωνιστικὴ διαμάχη. Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν ἐξακολουθητικὴ ὑποτίμηση τοῦ ἐλληνικοῦ ὡς δυναμικοῦ παράγοντα στὰ πλαίσια τῆς διεθνοῦς ἰσορροπίας, συντελοῦσε στὴν παραπέρα συρρίκνωση τῶν περιορισμένων δυνατοτήτων τῆς ἐλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Ἡ ἐκδήλωση τῆς εὐρύτερης βαλκανικῆς κρίσης, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1908, μὲ ἀφετηρία τὴν ἐπικράτηση τῶν Νεοτούρκων καὶ στὴ συνέχεια, τὴν προσάρτηση τῆς Βοσνίας - Ἑρζεγοβίνης ἀπὸ τὴν Αὐστρουγγαρία καὶ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Βουλγαρίας σὲ ἀνεξάρτητο βασίλειο, θὰ καταδείξει τὴν ἔκταση τοῦ ἀδιεξόδου στὸ ὁποῖο εἶχε καταδικαστεῖ τὸ κρητικὸ ὡς μέρος τοῦ ὅλου ἐλληνικοῦ ἀλυτρωτικοῦ ζητήματος. Στὶς 24 Σεπτεμβρίου / 6 Ὀκτωβρίου μὲ τὸ εὐλογο ἐπιχείρημα τῆς ἀντισταθμιστικῆς ἱκανοποίησης τῶν ἐλληνικῶν ἐθνικῶν δικαίων, ἡ Κρητικὴ βουλὴ, ὕστερα ἀπὸ ἀνεπίσημη ὑπόδειξη τοῦ ἰδιοῦ τοῦ πρωθυπουργοῦ Γ. Θεοτόκη,

κατέλυσε τις ύφιστάμενες αρχές και συγκρότησε πενταμελή « Έκτελεστική Επιτροπή», έντεταλμένη να κυβερνήσει προσωρινά τη χώρα στο όνομα του "Έλληνα βασιλιά και σύμφωνα με τους νόμους του ελληνικού κράτους. Η πρώτη αντίδραση των Προστατριών Δυνάμεων ήταν θετική: έφόσον θα διαφυλασσόταν η τάξη και θα εξασφαλιζόταν η προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού, θα έβλεπαν με ευμένεια τη διαπραγμάτευση του ζητήματος με την Τουρκία. Ωστόσο, ούτε η πιστή τήρηση της ευρωπαϊκής επιθυμίας από τους Κρήτες ούτε η πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να εντάξει την επίλυση του κρητικού προβλήματος στα πλαίσια μιας γενικότερης ελληνοτουρκικής συνεννόησης αποδεικνύονταν ικανές να οδηγήσουν σε θετικό αποτέλεσμα. Κάτω από τη βίαιη αντίδραση της νεοτουρκικής ήγεςίας, η οποία αναζητούσε στη ματαίωση της ένωτικής λύσης το έρεισμα μιας πρώτης διπλωματικής επίτυχίας μετά την πρόσφατη καθυπόταξη της στις αξιώσεις της Βουλγαρίας και της Αυστροουγγαρίας, οι Προσάτριες Δυνάμεις, διστακτικές ήδη να διαταράξουν την ευαίσθητη ισορροπία στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, αποφάσισαν να υπαναχωρήσουν. Στις 4 Ιανουαρίου 1909, με κοινή απαντητική διακοίνωση σε σχετικό τουρκικό ερώτημα, διευκρίνιζαν ότι δεν είχε φτάσει ακόμη η στιγμή για τον τελικό διακανονισμό του Κρητικού Ζητήματος — με προϋπόθεση τη συμφωνία πάντοτε της Πύλης.

Η ουσιαστική, έντοτοις, απεμπόληση της διαπραγματευτικής διαδικασίας με άμεσο στόχο την ένωση δεν ανέστειλε την εφαρμογή της απόφασης των Δυνάμεων να αποσύρουν από τη μεγαλόνησο τα υπόλοιπα στρατεύματά τους. Οι τέσσερις κυβερνήσεις όφειλαν ήδη να λάβουν υπόψη όχι μόνο τις τουρκικές αλλά και τις ελληνικές αντιδράσεις, καθώς και την έντεινόμενη άνυπομονησία του κρητικού λαού. Στις 15 Ιουνίου 1909, ο ίδιος ο Βενιζέλος, γνωστός για τη μετριοπάθεια αλλά και για την αποφασιστικότητά του, αξίωνε στο όνομα της Έκτελεστικής Επιτροπής, την πιστή τήρηση της ευρωπαϊκής υπόσχεσης. Στις 30 Ιουνίου, οι εκπρόσωποι των Δυνάμεων επαναβεβαίωσαν την απόφασή τους να αποσύρουν στις 24 Ιουλίου τα τελευταία αγγήματά τους, αλλά και, παράλληλα, τη σταθερή τους πρόθεση να προστατεύσουν, αν παραστεί ανάγκη, τη μουσουλμανική μειονότητα και να διαφυλάξουν την έννομη τάξη και τα επικυριαρχικά δικαιώματα του σουλτάνου. Μολοντούτο, η έκκένωση, στην προκαθορισμένη ήμερομηνία, της μεγαλονήσου από τα τελευταία ευρωπαϊκά στρατεύματα χαιρετιζόταν από τον ελληνισμό ως ουσιαστική ανάγνωση της κρητικής ανεξαρτησίας. Σταθερά προσηλωμένος στην επίδιωξη της βαθμιαίας αποδέσμευσης από τον ευρωπαϊκό έλεγχο, ο Βενιζέλος υπογράμμισε χαρακτηριστικά από τις στήλες του «Κήρυκα»: «Από έπτά όλων αίωνων, αφ' ης η Κρήτη κατελήφθη υπό των Ένετων, πρώτην φοράν από της χθές το κρητικόν έδαφος δεν πατεΐται υπό ξένου στρατιώτου. Βεβαίως τα ευρωπαϊκά στρατεύματα δεν κατεΐχον την νήσον ως Κατακτηταί, άλλ' ως Έλευθερωταί και

1909

προστάται. Παρά τήν ιδιότητά των όμως ταύτην τὰ εὐρωπαϊκά στρατεύματα εἶχον καὶ τήν ιδιότητα τῶν Κηδεμόνων, ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν δὲ ταύτην ἡ ἐλευθερία ἡμῶν καὶ ἡ αὐτοτέλεια εἶχον τόσῃν πραγματικὴν ἀξίαν, ὅσῃν ἐκάστοτε προηρεῖτο νὰ ἀποδίδῃ αὐτῇ ἡ εὐμένεια τῶν προστατῶν. Ὑπάρχουν οἱ κηρύττοντες, ὅτι οὐδὲν οὐσιαστικῶς ἐκερδίσαμεν διότι τὴν στρατιωτικὴν κατοχὴν ἀντικατέστησεν ἡ παρουσία τῶν φυλακίδων. Ἄλλὰ μόνον οἰκτρὰ παρερμηνεῖα τῶν πραγμάτων δύναται νὰ ὀδηγῇ εἰς τοιαύτας κρίσεις. Ἡ στρατιωτικὴ κατοχὴ ἤρθῃ ἐξ ὀλοκλήρου καὶ σὺν αὐτῇ, ἐκλειπούσης τῆς συγκυριαρχίας τῶν Δυνάμεων, ἀνέκυψεν ἀδέσμευτος ἡ κυριαρχία τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ».

Ἡ εὐλογία ὡστόσο προσδοκία, ὅτι ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ ἄμεσου στρατιωτικοῦ ἐλέγχου θὰ καθιστοῦσε αὐτόματα δυνατὴ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν θελήσεων τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, δὲν ἄργησε νὰ διαψευστεῖ. Ἡ ἀνύψωση τῆς ἐλληνικῆς σημαίας στὰ δημόσια κτήρια καὶ στὴν ἐπαλξη τοῦ λιμενοβραχίονα τῶν Χανίων, ἐκδήλωση τῆς ἀπαρέγκλιτης ἀπόφασης τῶν Κρητῶν νὰ ἐπιβάλλουν τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα, θεωρήθηκε ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις καὶ τὴν Πύλῃ ὡς ἀσυμβίβαστη μὲ τὸ διεθνῆ χαρακτῆρα τοῦ αὐτόνομου καθεστῶτος. Ἡ δῆλωση τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν ἀρχῶν τῆς κρητικῆς πολιτείας, ὅτι ἀδυνατοῦσαν νὰ ἐπιβάλλουν μίαν ἀνάλογη ἀπόφαση, ἀντίθετη στὴ βούληση τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, κορύφωνε τὴν ἔνταση. Ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς Δ. Ράλλης θὰ ἀρκεστεῖ ἀρχικὰ νὰ δηλώσει ὅτι «τῆς Κρήτης οὔσης παρακατατεθειμένης εἰς χεῖρας τῶν Δυνάμεων, ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις οὐδὲν ἄλλο ἠδύνατο νὰ πράξῃ ἢ νὰ ἀφήσῃ εἰς αὐτάς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος, συμμορφούμενη πρὸς τὰς ἐκφράσεις των». Τελικὰ, ὅμως θὰ ὑποχρεωθεῖ, προκειμένου νὰ ἀποτρέψει μιὰ νέα πολεμικὴ σύγκρουση μὲ τὴν Τουρκία, νὰ ἐπιζητήσῃ τὴν παρέμβαση τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων. Οἱ τελευταῖες αὐτές, ἀφοῦ καλέσουν τὴν Πύλῃ σὲ ἀπευθείας διαβουλεύσεις, θὰ ἀποβιβάσουν, στίς 18 Αὐγούστου, ὡς πρώτη συμβολικὴ ἐκδήλωση τοῦ ἐνεργοῦ ἐνδιαφέροντός τους, μικτὸ ἄγλημα καὶ θὰ κατεβάσουν τὸν ἴστο μὲ τὴν ἐλληνικὴν σημαία πού εἶχε ὑψωθεῖ στὸ λιμενοβραχίονα τῶν Χανίων.

Ἡ νέα τροπὴ τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος ἄφηνε καὶ πάλι, στὸ ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν τῆς κρητικῆς ἡγεσίας, ἀνοικτὸ τὸ ἐρώτημα: ἦταν ἄραγε σκόπιμη ἡ ἐξακολουθητικὴ ἐμμονὴ στὴν πραξικοπηματικὴ ἐπιβολὴ τῆς ἔνωσης μὲ τὸ ἐλεύθερο βασιλεῖο ἢ ἐνόψει τῆς δυσμενοῦς διεθνοῦς συγκυρίας ἔπρεπε νὰ ἀποκατασταθεῖ κοινὴ γραμμὴ πλεύσης μὲ τὶς Προστάτριες Δυνάμεις; Ἡ συντηρητικὴ μερίδα, συσπειρωμένη γύρω ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Μιχελιδάκη, ἔκλινε σταθερὰ πρὸς τὴν πρώτη, ἐνῶ ἡ φιλελεύθερη πτέρυγα, ὑπὸ τὸν Βενιζέλο, πρὸς τὴ δεύτερη ἀποψή. Ἡ ἐπικράτηση, ἔστω καὶ μὲ ἰσχνὴ πλειοψηφία, ἐξήντα ἀπέναντι σὲ πενήντα τέσσερις, τῶν συντηρητικῶν πληρεξουσίων στίς ἐκλογές τοῦ Μαρτίου 1910, συντελοῦσε στὴ λήψη τῆς ἀπόφασης γιὰ τὸν ἐξαναγκασμὸ τῶν Μουσουλμάνων, βουλευτῶν καὶ δημόσιων λειτουργῶν, νὰ ἐπαναλαμβά-

νουν τὸν ὄρκο τῶν χριστιανῶν ὁμολογῶν τους — στὸ ὄνομα τοῦ "Ἑλληνα βασιλιᾶ. Ἡ ἔντονη ἀντίδραση τῶν Τουρκοκρητῶν, οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνταν ἤδη ὄχι μόνον νὰ ὑποκύβουν στὴν ἀξίωση αὐτή, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναγνωρίσουν ὡς ὀριστική τὴν κατάλυση τοῦ προγενέστερου καθεστῶτος τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, ἔτεινε νὰ δημιουργήσῃ νέα ἐπικίνδυνη ἔνταση μὲ ἄμεσο τὸν ἀντίκτυπο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν διμερῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων. Μὲ νέα παρεμβολή τους, στίς 8 Ἰουνίου 1910, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις ἀπειλοῦσαν τὴν κρητικὴ κυβέρνησι μετὰ τὴ λήψη ἔκτακτων μέτρων ἂν δὲν ἀναιροῦσε τὴ σχετικὴ ἀπόφασί της. Ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτή, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησι, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, πρόεδρος τῆς προσωρινῆς κρητικῆς κυβέρνησις ἀπὸ τίς ἀρχὲς Μαΐου, προσανατολίζονταν στὴν ἰδέα τῆς ἀναγκαστικῆς προσαρμογῆς στίς εὐρωπαϊκὰς ὑποδείξεις. Ἡ ἔγκρισσι τῆς σχετικῆς εἰσήγησις ἀπὸ τὴν Κρητικὴ Συνέλευσι, ἡ ὁποία καὶ ἐξασφαλίστηκε μετὰ τὴν ἀποχή τῆς συντηρητικῆς πτέρυγας ἀπὸ τὴν ψηφοφορία, συντελοῦσε στὴν ἐκτόνωσι τῆς διπλωματικῆς ὀξυσης ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβαίωνε τὸ δραματικὸ ἀδιέξοδο ὅπου ἤδη λίμναζε ἡ ἔθνικὴ ὑπόθεσι κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλητικὴν πίεσι μιᾶς ἀδιάλλακτῆς Τουρκίας, ἡ ὁποία βάρυνε ἀποφασιστικὰ στὴν πλάστιγγα τῶν κοινῶν εὐρωπαϊκῶν ἀποφάσεων.

Ἡ ἐκδήλωσι, τὸ 1909, καὶ ἡ ἐπικράτησι τοῦ στρατιωτικοῦ κινήματος, καί, στὴ συνέχεια, ἡ ριζικὴ ἀνανέωσι τοῦ πολιτικοῦ σκηνικοῦ στὴν Ἑλλάδα, ὑπῆρξε σὲ καθοριστικὸ βαθμὸ ἀπότοκῃ τῆς βαθύτερης ἀντίδρασις πού ἦταν εὐλόγο νὰ προκαλέσουν ἀνάλογα συμπτώματα ἀδυναμίας καὶ ἔθνικῆς ταπεινώσις. Ἡ ἀνάληψι ἀπὸ ἓνα τέκνο τῆς Κρήτις εὐρύτερης πανελληνίας ἀποστολῆς ὑπογράμμισε τὸν ἄρρηκτο σύνδεσμο ἀνάμεσα στὰ δύο τμήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν ἐμφύσησι τοῦ ἀγωνιστικοῦ πνεύματος τῆς μεγαλονήσου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλεύθερου κράτους. Στίς 27 Αὐγούστου, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς αὐτόνομης Κρητικῆς Πολιτείας καὶ λίγες μέρες ἀργότερα ἐγκατέλειπε τὰ Χανιά γιὰ νὰ ἀναλάβει ἐνεργὴ πολιτικὴ δράσι στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ ἄλλη, ἐντούτοις, ἄποψη, ἡ καταλυτικὴ πολιτικὴ ἐπικράτησή του δὲν ὑποδήλωνε τὴν ὁποιαδήποτε διατάραξι τῆς ἰσορροπίας στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐπιμέρους καθοριστικῶν παραγόντων τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας. Ὁ Κρητικὸς ἡγέτης εἶχε καταλήξει νωρίτερα στὴ γενικὴ διαπίστωση ὅτι ἡ δικαίωσι τῶν ἔθνικῶν προσδοκιῶν τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδας του ἦταν ἀναπόσπαστα συνυφασμένη μετὰ τὴ δυνατότητα τοῦ ἐλεύθερου βασιλείου νὰ τὴ συνδράμει ἀποτελεσματικὰ, μετὰ διπλωματικὰ ἢ στρατιωτικὰ μέσα. Μὲ αὐτὴ τὴ σκέψι, θὰ συνδυάσει τὴν ἐπίσπευσι τῶν πολεμικῶν ἐξοπλισμῶν μετὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἄμεσης ἐμπλοκῆς σὲ ἔνοπλη σύρραξι. Ἡ διττὴ αὐτὴ ἐπιδιώξι ἐξηγεῖ τὴ γενικότερη διπλωματικὴ τακτικὴ του, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας ἐντασσόταν καὶ ἡ εἰδικότερη ἀντιμετώπισσι τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος.

Με την παρακίνηση, πράγματι, τῆς Ἀθήνας, θὰ ἐπικρατήσῃ στὴ μεγαλόνησο κλίμα ὕφεσης καὶ ἀναμονῆς, τὸ ὁποῖο ὅμως θὰ διαταραχτεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 1912. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν παρεμβολὴ δυσχερειῶν στὴν ἐφαρμογὴ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στάθηκε ἡ ἀκαμπτὴ ἀπόφαση μερίδας μελῶν τῆς Κρητικῆς Βουλῆς νὰ μετάσχουν στὶς ἐργασίες τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοβουλίου μετὰ τὴν πεποιθῆση ὅτι, μετὰ τὴ μονομερῆ ἀνακήρυξη τῆς ἑνώσεως, τὸ 1908, θὰ συνέβαλλαν μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ στὴν τυπικὴ ἐπικύρωσίν της καὶ θὰ ἐκβίαζαν, τελικὰ, τὴ διεθνῆ ἀναγνώριση.

Ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ ἦταν ἄμεση καὶ κατηγορηματικὴ. Σὲ ἐπεῖγον μῆνυμά του πρὸς τὸ Ραγκαβῆ, κυβερνητικὸ ἀντιπρόσωπο στὰ Χανιά, ὑπογράμμιζε: «Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θυσιασθοῦν τὰ κεκτημένα διὰ τῆς σπουδῆς. Δὲν εἶναι ἐντροπὴ διὰ τὴν μικρὰν Κρήτην νὰ μιμηθῆ μέγιστα ἔθνη καὶ νὰ ὑπομείνῃ. Οὐδεὶς γνωρίζει τί ἐκπλήξεις θὰ προκύψουν ἐκ τοῦ ἰταλοτουρκικοῦ πολέμου. Οἱ Κρήτες λησμονοῦν ὅτι τίθενται ἀντιμέτωποι ὄχι μόνον τῆς Τουρκίας καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἐλευθερίου Βασιλείου, τοῦ ὁποίου ἡ κυβέρνησις δὲν εὐνοεῖ νὰ ἀποδεχθῆ τὸ κρητικὸν πραξικόπημα καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς ἀκαιρον ρῆξιν μετὰ τὴν Τουρκίαν. Συντόμως καὶ ἄνευ ἀπωλείας μιᾶς ἡμέρας ἀσχολουμένη μετὰ τὴν στρατιωτικὴν συγκρότησιν τῆς χώρας, ἡ κυβέρνησις ἀξιοῖ ὅπως εἰς τὴν γνώμην της προσαρμοσθῆ ἡ γνώμη τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν τῆς Κρήτης». Ἀλλὰ ἤδη ἡ ταυτόχρονη μετὰ τὴν Ἑλλάδα, στὶς 11 Μαρτίου 1912, διεξαγωγὴ ἐκλογῶν στὴ μεγαλόνησο γιὰ τὴν ἀνάδειξη 69 ἀντιπροσώπων, προορισμένων νὰ μετάσχουν στὶς ἐργασίες τῆς ἑλληνικῆς βουλῆς, εἶχε ἐπιτρέψει στὴ συντηρητικὴ μερίδα νὰ πλειοψηφήσῃ αἰσθητὰ — μετὰ 46 ἔδρες ἔναντι 23 τῶν φιλελευθέρων. Ἡ ἀντιβενιζελικὴ ταυτότητα τῆς πλειονότητος τῶν νέων ἀντιπροσώπων προδίδεκε τὴν περιορισμένη ἀπήχησιν τῶν ἐκκλήσεων τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ. Οἱ Κρήτες οὔτε ἀποθαρρύνθηκαν ἀπὸ τὴν κινητοποίησιν ἀγγλικῶν ναυτικῶν μονάδων, ἐπιφορτισμένων νὰ παρεμποδίσουν τὴν ἀποβίβασίν τους στὸν Πειραιᾶ, οὔτε ἀναθώρησαν τὴν ἀρχικὴ ἀπόφασίν τους, μετὰ τὴ σκόπιμη ἀναβολὴ τῆς ἑναρξῆς τῶν ἐργασιῶν τῆς ἑλληνικῆς βουλῆς. Στὶς 19 Μαΐου 1912, τὸ σῶμα συνῆλθε σὲ πρώτη συνεδρίασιν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίμονη πίεσιν τῶν Κρητῶν ἀντιπροσώπων, ἀποφασισμένων νὰ πετύχουν μετὰ κάθε μέσο τὴν εἴσοδον στὴν αἴθουσα τοῦ Κοινοβουλίου.

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, σταθερὸς στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεών του, δὲν δίστασε νὰ ἀντιτάξῃ τὴ βία στὴν ἐπίμονη ἀξίωσιν τῶν συμπατριωτῶν του. Ἐνοπλιοὶ ἄνδρες τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἀστυνομίας ἀπώθησαν βίαια — ὕστερα ἀπὸ κυβερνητικὴ διαταγὴ — τοὺς Κρήτες πληρεξουσίουσ ποὺ ἐπιζήτησαν νὰ εἰσβάλουν στὸ κτήριο τῆς Βουλῆς. Ἡ δραματικὴ, ἐντούτοις, χειρονομία τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ, ἱκανοῦ πάντοτε νὰ ὑποτάσσει τίς συναισθηματικὰς παρορμήσεις στὴν ὀρθολογικὴ ἐκτίμησιν τῆς πολιτικῆς συγκυρίας, δὲν ἀρκοῦσε γιὰ νὰ θέσῃ τέρμα στὸ

κρίσιμο πρόβλημα. Στο χώρο τῶν συνεδριάσεων καὶ στοὺς κόλπους τῆς κυβέρνησης ἐκδηλώνονταν σοβαρὲς ἀντιγνώμεις. Στὴν ἀναφορὰ τοῦ προέδρου τῆς Βουλῆς σὲ ἔγγραφη αἴτηση «τῶν ἐν Ἀθήναις παρεπιδημούντων Κρητῶν... οἵτινες ἀπεστάλησαν ὅπως παρεδρεύσωσι μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου», ὁ Βενιζέλος ἀντέτεινε τὴ σταθερὴ ἄρνησή του: «Τῆς Ἑλλάδος μὴ ἀποδεχθεῖσης εἰσέτι τὸ Κρητικὸν σταθερὴ ἄρνησή του: «Τῆς Ἑλλάδος μὴ ἀποδεχθεῖσης εἰσέτι τὸ Κρητικὸν κήρυγμα τῆς ἐνώσεως» — ὑπογράμμισε σὲ σχετικὸ ἔγγραφο τοῦ πρὸς τὸ προεδρεῖο τῆς Βουλῆς — «ἡ Κρήτη οὔτε ἀπὸ ἀπόψεως ἐσωτερικοῦ δημοσίου δικαίου, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ἀπὸ ἀπόψεως διεθνοῦς δικαίου, δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀποτελοῦσα μέρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας, ὥστε νὰ δικαιούται ν' ἀντιπροσωπεύηται κατὰ τὸ Σύνταγμα ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Βουλευτηρίῳ». Ἀποτελεσματικότερο, ἐντούτοις, μέσο ἀπὸ τὰ εὐγλωττα ἐπιχειρήματα τοῦ πρωθυπουργοῦ ἀποτέλεσε, γιὰ τὸν κατευνασμοῦ τοῦ γενικότερου ἐκνευρισμοῦ ποὺ εἶχε προκληθεῖ στοὺς κόλπους τῆς κοινῆς γνώμης, ἡ ἐσπευσμένη διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν τοῦ κοινοβουλίου.

ΣΑΝ ΕΠΙΛΟΓΟΣ*

Ε. Ἡ Ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα, 1913

Αὐτὸ ὅμως ποὺ δὲν ἐπέτρεπε ἡ διπλωματία τὸ ἐπέτρεψε ὁ πόλεμος. Μὲ τὴν ἔκρηξη τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων τὸν Οκτώβριο 1912 οἱ πύλες τοῦ ἐθνικοῦ κοινοβουλίου ἀνοίξαν γιὰ τοὺς Κρήτες βουλευτές, ποὺ ἔγιναν δεκτοὶ μὲ ἐκδηλώσεις πρωτοφανοῦς ἐνθουσιασμοῦ. Ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων ἀνέγνωσε ψήφισμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο «ἡ Ἑλλὰς ἀποδέχεται ὅπως τοῦ λοιποῦ ἐν ὑπάρχει κοινὸν κοινοβούλιον διὰ τὸ ἐλεύθερον βασιλεῖον καὶ διὰ τὴν νῆσον Κρήτην». Βέβαια, ἡ ὑποδοχὴ τῶν Κρητῶν βουλευτῶν δὲν συνιστοῦσε καὶ στὴ φάση αὐτὴ νὰ μὴ διαταράξει τὸ καθεστῶς τῆς Βενιζέλος προτίμησε καὶ στὴ φάση αὐτὴ νὰ μὴ διαταράξει τὸ καθεστῶς τῆς αὐτονομίας, ὅπως τὸ ἤθελαν οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις. Ἀρκέστηκε νὰ στείλει ὡς Γενικὸ Διοικητὴ τῆς Κρήτης τὸν Στέφανο Δραγούμη, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του στὶς 12 Ὀκτωβρίου 1912, καὶ ἀνέμενε νὰ λυθεῖ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα μὲ τὴν εὐτυχῆ ἔκβαση τοῦ πολέμου, ποὺ ἄρχιζε μεταξὺ τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ τῆς Τουρκίας.

Στὴν πράξη ἡ ἔνωση εἶχε ἤδη πραγματοποιηθεῖ. Στις 14 Φεβρουαρίου 1913 ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὸ φρούριό τῆς Σούδας οἱ σημαῖες τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τῆς Τουρκίας. Ὅλα τὰ σύμβολα τῆς ἐπικυριαρχίας καὶ τῆς προστασίας εἶχαν πιά ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὸ νησί.

Ἡ εὐτυχῆς ἔκβαση τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων ἐπέφερε, ὅπως ἀναμενόταν, καὶ τὴν πολυπόθητη λύση τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος. Μὲ τὸ ἄρθρο 4 τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) ὁ σουλτάνος παραιτήθηκε ἀπὸ ὅλα τὰ δικαιώματά του στὴν Κρήτη, τὴν ὁποία παραχωροῦσε στὶς Μεγάλαις Δυνάμεις. Μὲ τὴν ἰδιαίτερη μεταξὺ τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας Συνθήκη τῆς 1 Νοεμβρίου 1913 ὁ σουλτάνος παραιτήθηκε ἀπὸ κάθε δικαίωμα ἐπικυριαρχίας στὴν Κρήτη. Ἡ προσάρτηση τῆς νήσου στὴν Ἑλλάδα εἶχε ἤδη πραγματοποιηθεῖ. Μὲ προκήρυξη ποὺ ἀπηύθυνε στὸν κρητικὸ λαὸ ὁ Στέφανος Δραγούμης στὶς 28 Νοεμβρίου 1913, γνωστοποίησε τὴν ἀφίξη τοῦ βασιλεῖα

* Τὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου συμπληρώνεται (= ἐνόητες Ε καὶ Στ καὶ βιβλιογραφία) ἀπὸ τὴν «Ἱστορία τῆς Κρήτης» τοῦ Θεοχάρη Ε. Δετοράκη (σσ. 455-463).

Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Έλ. Βενιζέλου στα Χανιά, για την επίσημη ανάκηρυξη της ένωσης, την Κυριακή 1 Δεκεμβρίου 1913. Οι λαϊκές εκδηλώσεις υπήρξαν πρωτοφανείς. Αιώνες αγώνων, αιμάτων και δακρύων, έβρισκαν πια την ιστορική τους δικαίωση. Κατά την επίσημη τελετή ή ελληνική σημαία ύψώθηκε στο φρούριο του Φιρκά. Στο ίδιο σημείο, όπου άλλοτε ύψωνόταν ή τουρκική σημαία, στήθηκε μαρμάρινη επιγραφή, που έγραφε:

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

1669-1913

ΗΤΟΙ 267 ΕΤΗ, 7 ΜΗΝΕΣ, 7 ΗΜΕΡΑΙ

ΕΤΗ ΑΓΩΝΙΑΣ

ΣΤ. Η ζωή στην αυτόνομη Κρήτη

1. Συμμετοχή των Κρητών στο Μακεδονικό Άγώνα

Με την ανάκηρυξη της Αυτόνομίας έληξε ουσιαστικά ή περίοδος της τουρκοκρατίας στην Κρήτη. Η έλευθερία του λαού εξασφαλίστηκε με την έγγυση των Μεγάλων Δυνάμεων. Το μακροχρόνιο και δύσκολο Κρητικό Ζήτημα περνούσε πια στην τελευταία φάση του. Ο κρητικός λαός, έπειτα από μακρούς και σκοτεινούς αιώνες αιμάτων και δακρύων, γνώριζε επιτέλους ήμερες έλευθερίας, έσωτερικής γαλήνης και ασφάλειας. «Παραδειγματική και πρωτοφανής διά την Κρήτην τάξις επικρατεί καθ' όλην την νήσον», έγραφε με ένθουσιασμό ο Στέφανος Ξανθοουδίδης (1909).

Μια αξιοσημείωτη πτυχή της κρητικής Ιστορίας κατά τα πρώτα έτη της Αυτόνομίας είναι ή έθελοντική συμμετοχή των Κρητών στον άγώνα της Μακεδονίας (1903-1908). Πολλοί Κρήτες όπλαρχηγοί και έπαναστάτες, που ζούσαν άκομη με τον πυρετό της έλευθερίας και της εθνικής ιδέας, σχημάτισαν έθελοντικά σώματα και προσέτρεξαν στον άγώνα του μακεδονικού έλληνισμού, στον όποιο και πρωτοστάτησαν. Κρήτες έπίσης αξιωματικοί του έλληνικού στρατού, όπως ο Γεώργιος Κατεχάκης (καπετάν Ρούβας) και Γεώργιος Τσόντος (καπετάν Βάρδας), ανέπτυξαν αξιοθαύμαστη δράση και συνέδεσαν το όνομά τους με τη μεγάλη εθνική ύπόθεση του άγώνα της Μακεδονίας. Οι ιστορικοί τονίζουν ιδιαίτερα τη συμβολή των Κρητών και ο Βασίλειος Λαούρδας παρτηρεί: «...οι Κρητικοί ήταν εκείνοι, που μαζί με τους γηγενείς έσήκωσαν το βάρος του άγώνος και πλήρωσαν με το αίμα τους την υπεράσπιση του δικαίου της Μακεδονίας». Στο έπίσημο Άρχείο των Μακεδονομάχων, που καταρτίστηκε το 1936, αναγράφονται τα όνόματα 494 Κρητών, από τους όποιους 136 νεκροί. Ο αριθμός όμως αυτός δέν είναι άκριβής, γιατί, όταν συντασσόταν το άρχείο, πολλοί Κρήτες Μακεδονομάχοι είχαν πεθάνει ή δέν είδοποιήθηκαν να προσκομίσουν τα απαραίτητα δικαιολογητικά. Ο άκριβής αριθμός θα γίνει γνωστός όταν θα δημοσιευθεί το άρχείο του Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα, που υπήρξε διάδοχος του Παύλου Μελά στη γενική άρχηγία του άγώνα. Ο Παύλος Γύπαρης, Μακεδονομάχος έπίσης, αναφέρει ότι από τους 6.000 έθελοντές του μακεδονικού άγώνα οι μισοί ήταν Κρήτες, από τους όποιους 700 σκοτώθηκαν. Ο Π. Μελάς έγραφε σε έπιστολή του προς τον Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανό Καραβηγέλη, (11 Ιουνίου 1903) για ένα μικρό σώμα Κρητών έθελοντών: «...είναι τέλειοι τύποι πολεμιστών. Γενναίοι, εύφρεϊς, τολμηροί, αποφασιστικοί, φιλόδοξοι, έχοντες ανεπτυγμένον το έθνικόν αίσθημα, είμαι βέβαιος ότι θα ένισχύσωσι καταπληκτικώς τον άγώνα σας».

2. Πληθυσμός

Η άνακούφιση του χριστιανικού στοιχείου της Κρήτης από τις καταπιέσεις και τις αυθαρεσίες των μουσουλμάνων έπηρέασε έννοικά την κίνηση του πληθυσμού. Άντίθετα, οι Τουρκοκρήτες βρέθηκαν για πρώτη φορά σε θέση μειονεκτική, άποδυνα-

μωμένοι και άνικανοι να αυθαιρετούν. Ίδιαίτερα εξόργισε το μουσουλμανικό στοιχείο ή άφιξη του "Έλληνα" Υπατου Άρμοστή. Πολλοί φανατικοί Τουρκοκρήτες, μη μπορώντας πιά να αντιδράσουν δυναμικά, αποφάσισαν να έγκαταλείψουν το νησί και να έγκατασταθούν σε άλλους τόπους. Παρά τις διακηρύξεις του Άρμοστή και τις προσφερόμενες έγγυήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για πλήρη ασφάλεια και ίσοτιμία των δύο στοιχείων τής Κρήτης, σημειώθηκαν άθρόες μεταναστεύσεις Τουρκοκρητών στην Κωνσταντινούπολη και στη Μικρά Άσία, κατά τα δύο πρώτα έτη τής Αυτονομίας. Έτσι, ότουρκοκρητικός πληθυσμός μειώθηκε κατά το ήμισυ και από 72.353 το 1881 κατέβηκε στους 33.496, κατά την απογραφή του 1900. Κατά το ίδιο αυτό διάστημα παρατηρήθηκε θεαματική αύξηση του χριστιανικού πληθυσμού, που έφτασε τους 270.047 το 1900, από 206.812 το 1881.

Η μεγάλη μείωση του μουσουλμανικού στοιχείου είχε σημαντικές συνέπειες, κοινωνικές, ψυχολογικές και οικονομικές. Οι περισσότεροι από τους Τουρκοκρήτες, που έγκατέλειψαν την Κρήτη, ζούσαν στην ύπαιθρο. Έτσι, τα κρητικά χωριά άνακουφίστηκαν και οι χριστιανοί κάτοικοί τους βρέθηκαν έξαφνα με μεγάλη και γόνιμη περιουσία. Η κάθαρση τής Κρήτης άρχιζε από την ύπαιθρο. Ό τουρκοκρητικός πληθυσμός, που παρέμεινε, κατοικούσε κυρίως στις πόλεις και στις πλησιόχωρες περιοχές. Άλλά και στις πόλεις το χριστιανικό στοιχείο, που ήταν όλιγάριθμο σε όλη την περίοδο τής τουρκοκρατίας, ένδυναμώθηκε τώρα και έφθασε σχεδόν στο ύψος του μουσουλμανικού. Κατά την απογραφή του 1900, όαστικός χριστιανικός πληθυσμός τής Κρήτης ήταν 25.561, έναντι 26.509 του μουσουλμανικού. Κατά την απογραφή του 1900, ό αστικός Αυτό βέβαια σήμαινε ότι και ή αστική οικονομία (βιοτεχνία, έμπόριο, κλπ.) περνούσε πιά στα χέρια των χριστιανών. "Όπως παρατηρεί όΚωνσταντίνος Σβολόπουλος «το έλληνικόν στοιχείον, ένισχυμένον άριθμητικώς και πολιτικώς, εύρισκεν εις τα αστικά κέντρα τής νήσου τα στοιχία εκείνα τα όποια επέτρεπον την περαιτέρω οικονομικήν και κοινωνικήν του ένδυναμώσιν».

3. Οικονομία

Η νεοπαγής Κρητική Πολιτεία άρχιζε το έργο της κάτω από δυσμενείς οικονομικές συνθήκες. Οι Προστάτιδες Δυνάμεις χορήγησαν δάνειο ύψους 4.000.000 γαλλικών φράγκων, αλλά τα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστούν ήταν πολλά και μεγάλα. Η γενική, έξέλλου, οικονομική κρίση, που μάστιζε την Ευρώπη και ιδιαίτερα την Ελλάδα κατά τα πρώτα έτη του 20ού αιώνα, δέν επέτρεπε μεγάλα οικονομικά ανοίγματα στην Κρήτη, όπου τα πράγματα έγιναν δυσκολότερα, έξαιτίας τής κακής έσοδείας, που για δύο συνεχή χρόνια (1900-1901) παρατηρήθηκε στο νησί.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, το οικονομικό πρόγραμμα τής άρμοστειακής πολιτικής περνούσε σκληρότατη δοκιμασία. Σε χώρα κατεξοχήν γεωργική, όπως είναι ή Κρήτη, ή κυβερνητική μέριμνα όφειλε να στραφεί πρωτίστως στην ανάπτυξη και στον έκσυγχρονισμό των καλλιιεργειών, και ιδιαίτερα στην έκμετάλλευση τής μεγάλης και πλούσιας πεδιάδας τής Μεσαράς. Για την επίτευξη όμως του στόχου αυτού έπρεπε να προγραμματιστούν και να εκτελεστούν και άλλα μεγάλα έργα ύποδομής, και κυρίως προγραμματιστούν και να εκτελεστούν και άλλα μεγάλα έργα ύποδομής, και κυρίως ένα ίκανοποιητικό όδικό δίκτυο και λιμενικά έργα. Το όδικό δίκτυο τής Κρήτης ήταν σε κατάσταση ύποτυπώδη. Τα λιμάνια της επίσης ήταν μικρά και δέν μπορούσαν να δέχονται τα μεγάλα πλοία τής έποχής. Μόνο στο φυσικό λιμάνι τής Σούδας μπορούσαν να προσορμίζονται πλοία. Στις άλλες πόλεις τα πλοία άγκυροβολούσαν στα ανοικτά και οι έπιβάτες και τα έμπορεύματα μεταφέρονταν με βάρκες.

Η Κρητική Κυβέρνηση προσκάλεσε ξένους έμπειρογνώμονες και τους άνέθεσε την εκπόνηση μελετών και σχεδίων για διάφορα μεγάλα έργα, ήεκτέλεση των όποιων προσέκρουε σε άξεπέραστες οικονομικές άδυναμίες. Άρκει να σημειωθεί ότι μόνο για

τὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου τὸ σχέδιο προέβλεπε δαπάνες ὕψους 10.000.000 δραχμῶν καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Ἡρακλείου - Μεσαράς 9.000.000, ποσὰ τεράστια καὶ δυσεύρετα γιὰ ἓναν προϋπολογισμό, ποὺ δὲν μπορούσε νὰ διαθέσει περισσότερες ἀπὸ 450.000 δραχμὲς γιὰ δημόσια ἔργα σὲ ὅλη τὴν Κρήτη.

Μετὰ τὸ 1905 ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση ἄρχισε νὰ βελτιώνεται αἰσθητὰ. Ἡ ἐγγῶρια παραγωγὴ καὶ κυρίως τοῦ λαδιοῦ αὐξήθηκε καὶ οἱ ἐξαγωγὲς ξεπερνοῦσαν κατὰ πολὺ τὶς εἰσαγωγές. Καὶ πάλι ὅμως ἡ κρητικὴ οἰκονομία δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσῃ μεγάλα ἔργα καὶ ἐξακολούθησε νὰ στηρίζεται στὶς παραδοσιακὲς τῆς βάσεις.

4. Παιδεία καὶ πνευματικὴ ζωὴ

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τῆς Κρητικῆς Πολιτείας ὑπῆρξε δραστήρια καὶ ἀποτελεσματικὴ. Ἡ ἰδιαίτερη μέριμνα γιὰ τὴ λαϊκὴ παιδεία φαίνεται σὲ σειρὰ νομοθετημάτων, ποὺ ἔχουν ὡς πρότυπο ἀνάλογα νομοθετήματα ἄλλων χωρῶν. Μὲ τὸ πρῶτο κρητικὸ Σύνταγμα (16 Ἀπριλίου 1899) καθιερώθηκε ἡ ὑποχρεωτικὴ καὶ δωρεὰν παιδεία καὶ γιὰ τὰ δύο φύλα. Ἡ αὐξήση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχολείων, τῶν μαθητῶν καὶ τῶν σχετικῶν δαπανῶν εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Τὸ σχολικὸ ἔτος 1899-1900 λειτουργοῦσαν σὲ ὅλη τὴν Κρήτη 523 δημοτικὰ σχολεῖα, μὲ 35.844 μαθητές. Τὸ 1909-1910 τὰ σχολεῖα αὐξήθηκαν σὲ 656 καὶ οἱ μαθητές σὲ 40.559. Ἀντίστοιχα, οἱ δαπάνες γιὰ τὴν παιδεία ἀπὸ 406.193 δρχ. τὸ 1900 αὐξήθηκαν σὲ 805.749 τὸ 1910.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ λειτουργοῦσαν στὴν Κρήτη δύο τύποι δημοτικῶν σχολείων, τὰ τετρατάξια (κατώτερα) καὶ τὰ ἐξατάξια (ἀνώτερα ἢ πλήρη). Γιὰ τὴν μέση ἐκπαίδευση λειτουργοῦσαν πλήρη ἐξατάξια γυμνάσια στὰ μεγάλα κέντρα τῆς νήσου καὶ ἡμιγυμνάσια (μὲ τρεῖς τάξεις) σὲ μικρότερα κέντρα. Ἰδρύθηκαν ἐπίσης ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα μὲ τρεῖς τάξεις στὰ Χανιά, στὸ Ρέθυμνο καὶ στὴ Νεάπολη, καθὼς καὶ μὲ πέντε τάξεις στὸ Ἡράκλειο. Μὲ τὸ νόμο 485 τοῦ 1903 «Περὶ ὀργανώσεως τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως» ἰδρύθηκε τριτάξιο διδασκαλεῖο στὸ Ἡράκλειο, γιὰ τὴ μόρφωση δημοδιδασκάλων, καὶ τετρατάξιο ἱεροδιδασκαλεῖο στὴ Μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδας, στὰ Χανιά. Ἡ ἐκπαιδευτικὴ νομοθεσία τῆς Κρητικῆς Πολιτείας ἔσχυσε ἕως τὸ 1914. Ἐκτοτε ἐφαρμόστηκε καὶ στὴν Κρήτη ἡ γενικὴ ἐκπαιδευτικὴ νομοθεσία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

Τὸ σημαντικότερο πνευματικὸ γεγονός τῆς περιόδου τῆς Ἀυτονομίας εἶναι οἱ ἀνασκαφὲς τῶν μινωικῶν κέντρων καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ. Μὲ τὶς μεγάλες αὐτὲς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες, ποὺ ἄρχισαν τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1900, ἡ Κρήτη βρέθηκε στὸ κέντρο τοῦ παγκοσμίου πνευματικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὡς λίκνο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἐρευνες γίνονταν μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν καὶ μὲ διάσημους ἀρχαιολόγους, ποὺ εἶχαν τὴν ἄδεια τῆς Κρητικῆς Πολιτείας. Ἦταν ὅμως εὐτύχημα γιὰ τὴν Κρήτη τὸ γεγονός ὅτι δύο λαμπροὶ Κρήτες ἐπιστήμονες εἶχαν ἀναλάβει τὸ τεράστιο καὶ ὑπεύθυνο ἔργο τῆς ἐποπτείας τῶν ξένων ἀρχαιολόγων καὶ τῆς προστασίας τῶν κρητικῶν ἀρχαιοτήτων. Εἶναι οἱ Διόσκοροι τῆς κρητικῆς ἀρχαιολογίας, ὁ γιατρός Ἰωσήφ Χατζηδάκης (1848-1936) καὶ ὁ ἀρχαιολόγος Στέφανος Ξαθωοῦδης (1864-1928). *Στὸν ἱερό ζῆλο καὶ στὸν πατριωτισμὸ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ὀφείλεται ἡ ἰδρυσιμὸς τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἡ διάσωση πολλῶν εὐρημάτων, ποὺ σήμερα θὰ βρισκόνταν ἴσως σὲ μουσεῖα ξένων χωρῶν.*

Ἀξιόλογη πνευματικὴ κίνησι παρατηρεῖται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ σὲ ὅλες τὶς πόλεις τῆς Κρήτης. Ἦν ἔχουν δραστήριοι φιλολογικὸι σύλλογοι καὶ λειτουργοῦν σπουδαίαι βιβλιοθήκες, ὅπως ἡ «Ἀθηνᾶ» τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Χρυσόστομος»

των Χανίων και η Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη στο Ήράκλειο. Η σημαντική αυτή βιβλιοθήκη οφείλει το όνομά της στο διαπρεπή λόγιο Δημήτριο Βικέλα, ο οποίος δώρισε την πολύτιμη προσωπική του βιβλιοθήκη στο Δήμο Ήρακλείου (1908), ένθουσιασμένος από τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις στην Κνωσό.

Στην περιοχή της επιστήμης, διαπρέπει κατά την περίοδο αυτή ο Στέφανος Ξανθουδίδης, αρχαιολόγος, φιλόλογος, ιστορικός, λαογράφος. Με τις πολλές και σοβαρές επιστημονικές μελέτες του αναδείχθηκε πράγματι ο πατριάρχης των κρητολογικών μελετών. Μεγάλης σημασίας πνευματικό γεγονός είναι η πρώτη μεγάλη κριτική έκδοση του «*Ερωτοκρίτου*» (1915), που πραγματοποίησε στο Ήράκλειο ο Στέφανος Ξανθουδίδης, σε συνεργασία με το λόγιο εκδότη Στυλιανό Άλεξίου. Δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον η πληροφορία ότι ήδη από το 1886 η Βουλή των Κρητών είχε αναθέσει την έκδοση του ένδοξότερου λογοτεχνικού έργου της Κρήτης στον καθηγητή Αντώνιο Γιάνναρη, στον οποίο μάλιστα είχε αναθέσει την έκδοση του ένδοξότερου λογοτεχνικού έργου της Κρήτης στον καθηγητή Αντώνιο Γιάνναρη (1909) ανέλαβε το μέγα αυτό χρηματικό ποσό. Μετά το θάνατο του Αντ. Γιάνναρη (1909) ανέλαβε το μέγα αυτό πνευματικό έργο ο Ξανθουδίδης, ο οποίος συνέχισε την εκδοτική προσπάθειά του και με άλλα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, όπως του «*Φορτουάτου*» και της «*Ερωφίλης*».

Την ίδια εποχή ο λόγιος αρχιμανδρίτης Αγαθάγγελος Ξηρουδάκης, ο μετέπειτα επίσκοπος Κυδωνίας, εξέδωσε στην Τεργέστη (1908) τον «*Κρητικό Πόλεμο*» με τα ποιήματα του Ανθίμου Διακρούση και του Μαρίνου Τζάνε Μπουναλή.

Αξιόλογη κίνηση παρουσιάζεται και στον τομέα περιοδικών. Ο λόγιος και δραστήριος μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος Ξηρουδάκης ίδρυσε το 1912 το περιοδικό «*Χριστιανική Κρήτη*» (Creta Christiana), με την επιστημονική εποπτεία και επιμέλεια του Στέφανου Ξανθουδίδα. Πρόκειται για το πρώτο αξιόλογο επιστημονικό βήμα των κρητολογικών μελετών. Στους δύο τόμους, που δημοσιεύτηκαν (1912, 1913-1915) περιλαμβάνονται σημαντικές μελέτες και άρθρα για τη βενετοκρατία και την τουρκοκρατία. Την ίδια εποχή εκδόθηκε στο Ήράκλειο το βραχύβιο λαογραφικό περιοδικό «*Κρητικός Λαός*» (1909). Ο λόγιος δημοσιογράφος και ιστορικός της Κρήτης Ιωάννης Μουρέλλος ίδρυσε το αξιόλογο περιοδικό «*Κρητική Στοά*» (Ήράκλειο, 1906-1909-1911). Στα Χανιά εκδιδόταν επίσης το περιοδικό «*Κρητικός Αστήρ*» (1906-1911).

Ιδιαίτερη λογοτεχνία δεν έχει η Κρήτη κατά την περίοδο αυτή. Οι λογοτέχνες ακολουθούν τα ρεύματα της αθηναϊκής λογοτεχνίας. Ο σημαντικότερος Κρητικός λογοτέχνης της εποχής αυτής είναι ο Ιωάννης Κονδυλάκης (1861-1920), ο απaráμιλλος ήθογρφος και χρονογράφος, ο «*Πατέρας*» του ελληνικού χρονογραφηματος. Στα έργα του «*Ο Πατούχας*» και «*Όταν ήμουν δάσκαλος*», ο Κονδυλάκης μάς έδωσε λαμπρές εικόνες του βίου και των ήθων της κρητικής υπαίθρου κατά τους τελευταίους χρόνους της τουρκοκρατίας.

Μέσα στο κοινωνικό και πνευματικό αυτό κλίμα γεννήθηκε και μεγάλωσε ο Νίκος Καζαντζάκης (1878-1957), η μεγάλη λογοτεχνική δόξα της νεότερης Κρήτης. Την Κρήτη των τελευταίων χρόνων της τουρκοκρατίας ζωνάνεψε αργότερα με τρόπο άριστουρηματικό στο μυθιστόρημά του «*Καπετάν Μιχάλης*». Το κρητικό ήθος της εποχής εκείνης διαμόρφωσε και σφράγισε αποφασιστικά το χαρακτήρα του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τὸ Κρητικὸ ζήτημα καὶ ἡ λύση τῆς Αὐτονομίας.

1. Ἡ Διεθνὴς Προστασία

- Δραγούμης, Στ.: Ἐνωσις. Κρητικὸν Ὑπόμνημα, Ἀθῆναι 1909.
- Ζαμπετάκης, Ἐμμ.: Οἱ Ρῶσοι στὴν Κρήτη, ΚΧ 18, 1964, 54-106.
- Κούκκου, Ἐ.: Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ 1912 περὶ τῆς εἰσόδου τῶν Κρητῶν βουλευτῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν βουλὴν, Πειραγμένα Β', IV, 220-245.
- Κούνδουρος, Μ.Π.: Ἡμερολόγιον. Ἱστορικαὶ καὶ διπλωματικαὶ ἀποκαλύψεις. Ἡ ἀπελευθερωτικὴ ἐπανάστασις τῆς Κρήτης καὶ ἡ ἀρμοστεία αὐτῆς, Ἀθῆναι 1921.
- Μαρῆς, Ἄντ.: Ἀπὸ τὴν Αὐτονομία στὴν Ἐνωσὴ τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἱστορικὸ μὲ ἐπίσημα κείμενα, Χανιά 1977, 3-21.
- Μαρκεζίνης, Σπ.: Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος (1828-1964), τ. 4.
- Παπαμανουσάκης, Στρ.: Ἡ ξενοκρατία στὴν Κρήτη, Ἀντί τ. 104, 20 ἐξ.
- Πικρὸς, Ἴω.: Ἡ Κρητικὴ Πολιτεία, ΙΕΕ ΙΔ', 1977, 88-159.
- Πρίγκηψ Γεώργιος, Ὑπατος Ἀρμοστής ἐν Κρήτη, Ὑπομνήματα πρὸς τὰς Κυβερνήσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, Ἀθῆναι 1955.
— Ἀναμνήσεις ἐκ Κρήτης (1898-1906), Ἀθῆναι 1969.
- Σβολόπουλος, Κ.: Ἡ Κρητικὴ Πολιτεία ἀπὸ τὸ 1899, ΙΕΕ ΙΔ', 1977, 199-215 καὶ 280-282.
— Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολιτικὴ κρίσις εἰς τὴν αὐτόνομον Κρήτην (1901-1906), Ἀθῆναι 1974.
- Σκαλισσοῦνης, Ι.: Ἀπομνημονεύματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Κρήτης, Χανιά 1900.
- Φούμης, Κ.: Τὸ φῶς ἐπὶ τῆς πολιτείας τοῦ ἀπολυθέντος συμβούλου Ἐλ. Βενιζέλου. Ὀλόκληρον τὸ ἱστορικόν, ἐν Χανίοις 1902.
— Ἐκθεσις ὑποβληθεῖσα ὑπὸ Κ.Μ. Φούμη εἰς τὴν Διεθνή Ἐπιτροπὴν, ἐν Χανίοις 1906.
— Σελίδες τινὲς ἐκ τῶν δραματικώτερων τῆς συγχρόνου Κρητικῆς Ἱστορίας, Μύσων Β', 1933 195-224.
- Χριστουλάκη, Ἀνθούλα: Ἡ κήρυξις τῆς ἐνώσεως τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα, Ἀμάθεια 48-49 (Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1981), 306-320 καὶ 50-51 (Ἰανουάριος - Ἰούλιος 1982), 81-104.
- Bikelas, D.: La Crète Autonome. Revue Bleue. Revue politique et littéraire, XII, 1899, 237-243 (Paris).
- Bérard, V.: Les affaires de Crète, Paris 1900.
— Questions Extérieures en Crète. Revue de Paris, 15 juillet 1910.
- Bordeaux, P.E.: L'occupation de Crète (1897-1910). Notes et souvenirs. Thonon - Les - Bains 1946.
— L'occupation internationale de la Crète, La participation française, Paris 1946.
- Couturier, H.: La Crète. Sa situation au point de vue du droit international, Paris 1900 (= Ἡ Κρήτη. Ἡ θέσις αὐτῆς ἐξ ἀπόψεως διεθνοῦς δικαίου, μετὰφρασις, Τιμ. Βενέρη, Ἡράκλειον 1912).
- Dutkowski, J.S.: Une expérience de l'administration internationale d'un territoire:

L'occupation de la Crète. (1897-1909), Paris 1959.

Grand - Garteret, John: La Crète devant l'image, Paris χ.χ. (= 150 reproductions de caricatures Grecques, Françaises, Allemandes, Anglaises, Autrichiennes, Hongroises, Bohémiennes, Danoises, Espagnoles, Italiennes, Russes, Suisses, Américaines).

Petre, A.: Souvenirs de Crète, Bourges 1913.

Prince Georges de Grèce, Affaires de Crète, Paris 1905.

Reinach, J.A.: La Question Crétoise, vue de Crète, Paris 1910.

Stieglitz, A.: L'île de Crète. Le blocus politique et le plebiscite international, Paris 1899.

Vaillant, J.: Les origines de l'autonomie crétoise, Paris 1902.

Van de Brule, A.: L'Orient Hellène: Crète et Macédoine, Paris 1907.

2. Το πολίτευμα

Κουσουρελάκης, Ν.: Κώδικες τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, I-II, Χανιά 1902.

Σαρίπολος, Ν.Ν.: Τὸ Κρητικὸν Συνταγματικὸν Δίκαιον ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ἡμέτερον καὶ τῶν ξένων κρατῶν, ἐν Ἀθήναις 1902.

Τὸ Σύνταγμα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, ὡς ἐψηφίσθη ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως τῶν Κρητῶν, ἐν Ἀθήναις 1899.

Τσουδερός, Ἐμμ.: Τὸ Κρητικὸν πολίτευμα τοῦ 1896 καὶ τὸ Κρητικὸν Σύνταγμα τοῦ 1898, ἐν Ἀθήναις 1903.

3. Μακεδονικὸς Ἀγῶνας. Συμμετοχὴ τῶν Κρητῶν (1903-1908)

Γύπαρης, Π.: Ὁ καθρέπτης τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος 1903-1909, Ἀθήνα 1962.

Κελαϊδῆς, Στ.: Ἐθελοντικὰ σώματα Κρητῶν ἐν Μακεδονία. Ἦτοι ἡ δράσις αὐτῶν κατὰ τὸν Βαλκανοτουρκικὸν πόλεμον, ἐν Ἀθήναις 1913.

Λαοῦρδας, Β.: Οἱ Κρητικοὶ στὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα, Ἠώς - Ἀφιέρωμα 189-190.

Τωμαδάκης, Ν.Β.: Μακεδονικὸς Ἀγῶν καὶ Κρήτη, Κρητικὴ Ἔστια τ. 75, 1958, 5-6.

4. Ἐπανάσταση τοῦ Θερίσου (1905)

Γύπαρης, Π.: Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ μέγας δημιουργός, Ἀθήναι 1955.

Ἡλιάκης, Ι.Γ.: Ὁ Βενιζέλος ὡς δημοσιογράφος. Α', Ἀθήναι 1932.

Καποδίστριας, Ἴω.: Ἡ ἐποποιία τοῦ Θερίσου, Ἀθήναι 1932.

Μαρῆς, Ἀντ.: Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου, Χανιά 1985.

Μητσοτάκης, Κυρ.: Ὁ ἐπαναστάτης. Χρονικὸ τοῦ θερισσανοῦ ἀγῶνα, Ἀθήνα 1970.

Παπαντωνάκης, Γ.Ε.: Ἡ πολιτικὴ σταδιοδρομία τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, τ. Α' 1864-1910, ἐν Ἀθήναις 1928.

Τρακάκης, Α.: Τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου. Σειρὰ ἄρθρων στὴν ἐφημερίδα «Κρητικὴ Ἐνότῃς» (1957-1958). Καὶ σὲ πολυγραφημένο τεῦχος.

5. Το ένωτικό κίνημα τοῦ 1908

Ἀλιγιζάκης, Στ.Κ.: Ἡ ἐπαναστατικὴ προκήρυξις τῆς 22 Σεπτεμβρίου 1908. Συμβολὴ στὴν Κρητικὴ ἱστορία τῆς Αὐτονομίας, Ἀθήνα 1982.

Παπαμανουσάκης, Στρ.: Τὸ ἐνωτικὸ κίνημα τῆς Κρήτης στὰ 1908 καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Ξηρᾶς, Χανιά 1985.

6. Διοίκηση - Οἰκονομία - Ἐκπαίδευση

Ἀλεξάκης, Ι.Σ.: Ὁ πρῶτος στρατὸς τῆς Κρήτης. Ἡ Κρητικὴ Πολιτοφυλακὴ, Πραγματεῖα Β', IV, 1-93.

Γιάνναρης, Α.Ν.: Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐν Κρήτῃ γεωργίας καὶ ἐμπορίας, ἐν Χανίοις 1906.

Δετοράκης, Μαν.: Φροντίδες τῆς Κρητικῆς Πολιτείας γιὰ τὴ δημόσια ὑγεία, Λύκος Α', 1984, 167-182.

Κασσιμάτης, Π.Γ.: Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἐν Κρήτῃ ἐκπαιδεύσεως. Ἱστορία τῶν σχολείων τῆς Κρήτης, Ἀθήναι 1953.

Κρητικὴ Πολιτεία. Ἀνωτέρα Διεύθυνσις Ἐσωτερικῶν, Στατιστικὴ τῆς Κρήτης. Πληθυσμὸς 1900, Χανιά 1904.

— Ἀνωτέρα Διεύθυνσις τῶν Οἰκονομικῶν, Στατιστικὴ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας τῆς νήσου Κρήτης κατὰ τὸ ἔτος 1905 ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ἔτος 1904, ἐν Χανίοις 1907.

— Ἀνωτέρα Διεύθυνσις τῶν Οἰκονομικῶν, Ἐγγράφα ἀφορώντα εἰς τὴν κοπὴν τοῦ κρητικοῦ νομίσματος, ἐν Χανίοις 1901.

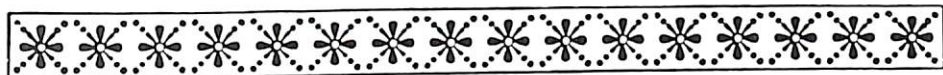
— Ἀνωτέρα Διεύθυνσις τῆς Παιδείας καὶ τῆς Δικαιοσύνης, Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐκπαίδευσις. Πίναξ ἐμφαίνων τὴν ἐν Κρήτῃ ἐκπαιδευτικὴν κίνησιν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1899-1904, ἐν Χανίοις 1904.

Οἰκονόμου, Π.Π.: Ἡ διοργάνωσις τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Κρήτῃ, ἐν Ἀθήναις 1903.

Τσάκωνας, Πολ.: Ἱστορία τῆς Κρητικῆς Χωροφυλακῆς. Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν Ἱστορίαν, Ἀθήναι 1963.

ΛΙΛΗΣ ΜΑΚΡΑΚΗ

**ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ:
Η ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΕΝΟΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΗΓΕΤΗ**

*Νᾶχεν ἡ γῆς πατήματα
κι ὁ οὐρανὸς κρικέλια
Νὰ πάτουν τὰ πατήματα
νὰ πιάσω τὰ κρικέλια
Νὰ δώσω σείσμα τοῦρανοῦ
καὶ σείσμα τοῦ πελάγου*

Ὁ πολιτικὸς ἡγέτης Ἐλευθέριος Βενιζέλος (1864-1936) συνδύαζε πολιτικὴ ἰδιοφυΐα, μαγνητικὴ προσωπικότητα καὶ ὀξύτατη ἀντίληψη μαζί με κάποια νευρικότητα, σχολαστικότητα νομομαθοῦς καὶ με ἀυταρχικότητα. Οἱ πιστοὶ ὀπαδοὶ του τὸν λάτρευαν, σὲ σημεῖο πού νὰ βάζουν τὸ πορτραῖτο του στὸ εἰκονοστάσι, ἐνῶ οἱ ἐχθροὶ του τοῦ ἔρριχναν τὴν πέτρα τοῦ ἀναθέματος σὲ μιὰ συμβολικὴ τελετὴ. Αὐτοεξόριστος στὰ βουνα τῆς Κρήτης ὀργάνωνε ἐπαναστάσεις κι ἄλλοτε πάλι συναναστρεφόταν με τὶς ἡγετικὲς φυσιογνωμίες τῆς Εὐρώπης στὰ παρισινὰ σαλόνια. Ἀγωνίστηκε γιὰ νὰ λευτερωθεῖ ἡ Κρήτη ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ ἐνωθεῖ με τὴν Ἑλλάδα κι ἔγινε πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδας πρὶν ἀκόμη ἐπικυρωθεῖ ἡ Ἑνωσι.

Μὲ τὴν ἐξαίρεση, ἴσως, τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια, τοῦ πρώτου Κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδας, δὲν ὑπῆρξε ἄλλη προσωπικότητα στὴν ἱστορία τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας τόσο ἀνιγματικὴ καὶ τόσο διαμφισβητούμενη ὅπως τοῦ Βενιζέλου. Οὔτε αὐτοὶ πού τὸν εἶχαν ζήσει τότε, οὔτε οἱ ἱστορικοί, ἀργότερα, μπόρεσαν νὰ συμφωνήσουν γιὰ τὸν πραγματικὸ του χαρακτήρα, τοὺς στόχους του κι ἀκόμη ἂν καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ τοὺς εἶχε πετύχει. Εὐκόλα κανεὶς ἀπορρίπτει τὶς κρίσεις ἐκεῖνες πού χρωματίζονται ἀπὸ πολιτικὴ μεροληπτικότητα — ἂν ὄχι φανατισμὸ — ἀλλὰ παραμένει δύσκολο νὰ ἐρευνηθεῖ ἓνας πολιτικὸς ἡγέτης, ὅταν ἡ ἱστορία του εἶναι τόσο ἀνακόλουθη καὶ ἡ πολιτικὴ του ἐμφανίζεται — καὶ ἴσως νὰ εἶναι — ἀντιφατικὴ. Αὐτὸ πού ἐμφανίζεται ὡς ἰδιοτυπία στὴν πραγματικὰ ἐντυπωσιακὴ σταδιοδρομία τοῦ Βενιζέλου εἶναι οἱ ἐναλλαγές του ἀπὸ γενναῖο ἐπαναστάτη σὲ βαθὺ μελετητὴ τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, ἀπὸ φιλελεύθερο (σύμφωνα με τὴ μόρφωση καὶ τὶς ἀρχές του) σὲ ἀδιάλλαχτο ἀπὸ φύση, ἀπὸ ταραξία σὲ νηφάλιο πολιτικὸ, ἀπὸ «ἐκτὸς νόμου» σὲ πρωθυπουργό. Ὁ Βενιζέλος ἄρχισε τὴν πολιτικὴ του σταδιοδρομία ὡς

μετριοπαθής μεταρρυθμιστής, έπειτα έγινε επαναστάτης, και αφού είχε πιά πετύχει τους περισσότερους πολιτικούς του στόχους με την επανάσταση, έγινε αργότερα το σύμβολο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατικής διαδικασίας. Κράτησε όμως το δικαίωμα της επιλογής της επανάστασης ως εναλλακτικής λύσης, όταν ήθελε να πείσει και να εξασφαλίσει την υποστήριξη της πλειοψηφίας, όπως το 1905 που έφυγε από τα Χανιά επικεφαλής των στασιαστών του Θερίσου ή το 1916 με την επαναστατική κυβέρνηση που εγκατάστησε στη Θεσσαλονίκη και τελικά στην Αθήνα, ή τα κινήματα του 1933 και του 1935.

Στους περισσότερους, ο Βενιζέλος είναι γνωστός ως ο αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων, ο πρωθυπουργός της Ελλάδας από το 1910 ως το 1920 και πάλι αργότερα από το 1928 ως το 1932 και ως ο πολιτικός ήγέτης που κατόρθωσε να εκσυγχρονίσει τη χώρα του και να επεκτείνει τα σύνορά της, επακόλουθο των Βαλκανικών πολέμων και του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου. Αυτό όμως που έχει λιγότερο τονιστεί είναι η σημασία που είχαν τα πρώτα χρόνια στην Κρήτη για τη μετέπειτα εξέλιξη του Βενιζέλου σε διεθνή ήγετική προσωπικότητα. "Έχει ξεχαστεί ότι ο Βενιζέλος ήταν ήδη σαράντα έξι χρόνων όταν το 1910 προεζέτεινε τη σταδιοδρομία του στην ήπειρωτική Ελλάδα. "Έτσι, η συμπεριφορά του, τα πιστεύω του, ή μέθοδος δουλειάς και ή πολιτική που θα ακολουθήσει για την υπόλοιπη ζωή του είχαν ήδη σχηματιστεί σε μεγάλο βαθμό στο πεδίο μάχης της κρητικής πολιτικής ζωής. "Επομένως, για να καταλάβει κανείς τον Βενιζέλο, πρέπει να μελετήσει τον κόσμο της Κρήτης, της γενέτειράς του, τον κόσμο «της μοναδικής αυτής φυλής, άφθαρτης σαν χαλκογραφία»¹ και να καταλάβει τη βαθειά ευθύνη του να είσαι Κρητικός, όπως μόνο ο Καζαντζάκης και ο Πρεβελάκης την είχαν συλλάβει.² Την εποχή που γεννήθηκε ο Βενιζέλος, στις Μουρνιές του νομού Χανίων, τον Αύγουστο του 1864³, ή Κρήτη περνούσε τη δοκιμασία μιās έθνικης επανάστασης⁴ και ή μεσαία τάξη, σαν άρχουσα πατριωτική τάξη, έδινε στον άγώνα σημαντικές ήγετικές μορφές. "Έτσι, ο Βενιζέλος μεγάλωσε μέσα σε μιὰ άτμόσφαιρα άβεβαιότητας και αδιάκοπης άγωνίας, και στάθηκε μάρτυρας σε έξεγέρσεις, εξορίες, σφαγές και τεράστιες οικονομικές θυσίες της οικογένειάς του και άλλων μελών της άνερχόμενης άστικης τάξης.

1. Γ. Μανουσάκη, *Η Κρήτη στο λογοτεχνικό έργο του Παντελή Πριβιλάκη*. Αθήνα, 1968.

2. Π. Πρεβελάκη, *Παντέρμη Κρήτη - Ο Κρητικός*, τ. 3, Αθήνα 1948-1950, όπου ο Βενιζέλος παρουσιάζεται ως το σύμβολο της άπελευθέρωσης της Κρήτης.

3. Ν. Τομαδάκη, *Ο Βενιζέλος Έφηβος*. Αθήνα, 1964. Για τις καταβολές του Βενιζέλου και την παιδική του ηλικία είναι μία πολύτιμη μονογραφία.

4. Alfred Scrimshire Green, *Memorandum relative to the island of Candia, 1821-1862*, F.O. 286-298, files 273-287. Το Πρωτόκολλο του Λονδίνου Αρ. 23, 3 Φεβρουαρίου 1830, άποφάσισε ότι ή Κρήτη και ή Σάμος θά έμεναν έξω από τα όρια του νέου Έλληνικού Κράτους. Το κείμενο βρίσκεται στού G. B. Hertslet, *State Papers*, XVII, 191.

Ἡ πολιτική σταδιοδρομία τοῦ Βενιζέλου ἄρχισε τὸ 1889 στὴν Κρήτη⁵ καὶ τέλειωσε στὴν Ἀθήνα τὸ 1935. Ὅμως ἡ πολιτικὴ του σκέψη καὶ οἱ πολιτικὲς του πράξεις στὴν Κρήτη καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζονται ὡς μεμονωμένες, ἀφοῦ ἐπηρεάστηκαν ἔντονα ἀπὸ τὸ κρητικὸ του περιβάλλον καὶ ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες θητείες του στὴ δικηγορία καὶ στὴ δημοσιογραφία.⁶ Ἡ μελέτη τῆς διπλῆς αὐτῆς σταδιοδρομίας παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, γιατί οἱ ικανότητες ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ πολιτικὴ ἀρθρογραφία καὶ ἡ νομικὴ ἀνάλυση συνέβαλαν στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Βενιζέλου καὶ τὸν βοήθησαν νὰ ἀποκρυσταλλώσῃ τὶς ἰδεολογικὲς του θέσεις ποὺ διατήρησε μὲ ἀξιοσημεῖωτη σταθερότητα σ' ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του. Καὶ ὡς φοιτητῆς τῆς νομικῆς στὴν Ἀθήνα καὶ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους δικηγόρους τῶν Χανίων (ἄνοιξε τὸ δικηγορικὸ του γραφεῖο τὸ 1887), ὁ Βενιζέλος δείχνει μίαν ὀξείαν ἀναλυτικὴ σκέψη καὶ μίαν στέρεη γνώση τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ πολιτικὴ ὀξυδέρκεια φιλελευθέρων ἀν' ὄχι μεταρρυθμιστικῶν τάσεων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ νομικὴ ὑποδομὴ καὶ ἡ πείρα ποὺ εἶχε ἀποκτήσῃ μὲ τὴν ἐνεργὸ δικηγορικὴ του σταδιοδρομία βοήθησαν πολὺ τὸν Βενιζέλο καὶ στὴν Κρήτη, στὴ διάρκεια τῆς σύντομης ἀλλὰ λαμπρῆς ἐπίδοσής του ὡς Συμβούλου Δικαιοσύνης στὴν Κρητικὴ Πολιτεία, καὶ ἀργότερα στὴν Ἑλλάδα. Ἡ πείρα του ὡς δικηγόρου καὶ νομομαθοῦς τοῦ ἐπέτρεψε νὰ κατανοήσῃ σὲ βάθος τὰ κοινά, νὰ ἔχει μιὰ πλήρη ἐποπτεία τοῦ πῶς λειτουργεῖ ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς καὶ τὸν βοήθησε νὰ ἀναπτύξῃ τὴν ἀποφασιστικὴ καὶ ὑπευθυνότητά του.

Ταυτόχρονα μὲ τὴ δικηγορία, ὁ Βενιζέλος ἄρχισε τὴ δημοσιογραφικὴ του καριέρα ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῆς φιλελευθέρης τοπικῆς ἐφημερίδας «Λευκὰ Ὅρη».⁷ Τὰ κύρια ἄρθρα του πάνω σὲ πολιτικά, οἰκονομικά καὶ ἐθνικὰ θέματα ἔχουν μεγάλη ἀξία, γιατί προαναγγέλλουν τὴν πολιτικὴ ποὺ ὁ Βενιζέλος ἐμελλε νὰ ἀκολουθήσῃ ὄχι μόνο στὴν Κρήτη ἀλλὰ καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀργότερα. Ὁ Βενιζέλος γράφει καὶ ὡς δάσκαλος καὶ ὡς μεταρρυθμιστῆς, προσπαθώντας νὰ ἐκπαιδεύσῃ καὶ νὰ ἐνημερώσῃ τοὺς συμπατριῶτες του ἀλλὰ συγχρόνως καὶ νὰ ἐντοπίσῃ τὶς ἄμεσες πολιτικὲς προτεραιότητες γιὰ τὸ νησί: 1. τὴν ἀνάγκη ὁμόνοιας μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων, καὶ 2. τὴν ἀνάγκη εἰρήνης, μὲ

5. Ε. Βενιζέλου, *Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1889*. Ἐκδ. Γ.Γ. Μανωλινάκη, Ἀθήνα, 1971. Ὁ Βενιζέλος ἔγραψε τὴν προσεχτικὴ αὐτὴ ἀνάλυση τῆς Κρεμμυδοεπανάστασις (1889) τὸ χρόνο ποὺ πέρασε στὴν Ἀθήνα ἐξόριστος ἀπὸ τὴν Κρήτη.

6. Οἱ δικηγορικὲς τοῦ Βενιζέλου εἶναι σπαρμένες σὲ ἀρχεῖα, βιβλιοθήκες, καὶ ἰδιωτικὲς συλλογές, γιὰ παράδειγμα: 85 δικηγορικὲς στὴ Λέσχη Φιλελευθέρων, 18 στὴ συλλογὴ Μοάτσου, 30 στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Χανίων, 10 στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης.

7. *Τὰ Λευκὰ Ὅρη*, 19 Δεκεμβρίου 1888-27 Ἰουνίου 1889. Ἄρχισε μὲ τὸν Κ. Μητσότακη, ποὺ τὸν διαδέχτηκαν ὡς ἐκδότες οἱ Ε. Βενιζέλος, Κ. Φούμης, Γ. Μοάτσος καὶ Χ. Πωλογιωργάκης. Ὁ Βενιζέλος ἔγραψε κύρια ἄρθρα πάνω σὲ οἰκονομικά, πολιτικά καὶ ἐκπαιδευτικὰ θέματα. Ὑπέγραψε: «Ὁ Λευκορεΐτης».

απώτερο σκοπὸ τὴν ἔνωση. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἡ πείρα του ὡς πολιτικοῦ ἀρθρογράφου συνέτεινε στὸ νὰ ὠριμάσει ἡ πολιτικο-φιλοσοφικὴ του σκέψη καὶ τὸν ἔφερε κοντὰ σὲ ἓνα πλατύτερο κοινό.

Οἱ βιογράφοι τοῦ Βενιζέλου τείνουν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴ σταδιοδρομία του ὡς μία βαθμιαία ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ περιορισμένο ἐπαρχιακὸ περιβάλλον τῆς Κρήτης στὴ διεθνῆ πολιτικὴ σκηνή. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι λανθασμένη. Ὁ Βενιζέλος «ἄρχισε» μὲ ἓναν πλατὺ ὀρίζοντα σκέψης καὶ ὀρισμένες βασικὲς ιδέες καὶ ιδεολογικὲς θέσεις πού τις διατύπωσε στὰ νομικά του κείμενα καὶ στὰ ἄρθρα του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔμειναν ἀξιοσημείωτα σταθερὰ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του. "Ὅπως ἄρχισε νὰ δικηγορεῖ καὶ νὰ ἀρθρογραφεῖ συγχρόνως, ἡ τεχνικὴ καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς μιᾶς δραστηριότητος ἐνίσχυαν εὐνοϊκὰ τὴν ἄλλη. Εἶναι λοιπὸν ἀδύνατο στὴν οὐσία νὰ ξεχωρίσει κανεὶς τὸν Βενιζέλο δικηγόρο ἀπὸ τὸν Βενιζέλο πολιτικὸ, σχολιαστὴ καὶ ἀργότερα πολιτικὸ καὶ ἔθνικὸ ἡγέτη.

Στὴ βραχύβια Κρητικὴ Συνέλευση τοῦ 1889, ὁ Βενιζέλος, ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς μετριοπαθοῦς μερίδας τοῦ Φιλελεύθερου Κόμματος, τοὺς «Λευκορεῖτες», ἐκφωνεῖ τοὺς πρώτους του λόγους. Εἶναι ἓνας τέλει ἀξιοσημείωτος νέος δικηγόρος, χειρίζεται τὸ κάθε θέμα μὲ τὴ σειρά του, προσπαθώντας μὲ προσοχὴ νὰ ἀκολουθήσει τὸ γράμμα τοῦ νόμου καὶ νὰ ἐμπνεύσει στοὺς συναδέλφους του τὸ σεβασμὸ στὶς δημοκρατικὲς διαδικασίες, πάντοτε προσηλωμένος στὸ νομικὸ τύπο. "Ἐτσι θὰ παρουσιαστῆ καὶ ἀργότερα στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων: ἓνας τέλειος δικηγόρος, προσεχτικὸς καὶ λεπτολόγος πού προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσει σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ἐκεῖ ὅπου οἱ ἄλλοι μόνο συνθήματα μποροῦσαν νὰ ἀναμασήσουν. Τὰ λεπτομερῆ αὐτὰ ἐπιχειρήματα μπορεῖ νὰ ἦταν πολὺπλοκα σὲ σημεῖο πού νὰ πλησιάζουν τὴ σοφιστεία, ἀλλὰ ἀποτελώντας συγκεκριμένους συλλογισμούς, πρόσφεραν πάντα ἓνα πλαίσιο γιὰ διαπραγματεύσεις καὶ συμβιβασμούς.

Ἡ ἐπίδραση τῆς κρητικῆς ἐποχῆς τοῦ Βενιζέλου πάνω στὴ μετέπειτα σταδιοδρομία του στὴν κυρίως Ἑλλάδα διαφαίνεται καὶ σὲ ἄλλα χαρακτηριστικά του: στὸ ὅτι εἶχε ἀφομοιώσει, σὲ μεγάλο βαθμὸ, τὴ σκέψη, τὸ λόγο καὶ τὴν πράξη τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἡ μακρόχρονη του σχέση μὲ τοὺς προξένους στὰ Χανιά καὶ μὲ τοὺς ναυάρχους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὸ Ἀκρωτήρι, καθὼς καὶ τὸ ἐξίσου μακρόχρονο ἐνδιαφέρον του γιὰ τίς ξένες γλῶσσες, εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὸ ὄραμα του τῆς εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας καὶ τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν πολιτικῶν θεσμῶν. Αὐτὴ τὴν «εὐρωπαϊκότητα» τοῦ Βενιζέλου οἱ Ἑλλήνες τὴν ἐβλεπαν ἀπὸ δύο πλευρές: Ὡς ἐπαναστάτης καὶ πολεμιστῆς στὴν Κρήτη καὶ ἀργότερα στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὁ Βενιζέλος ἔχανε, λόγῳ αὐτοῦ τοῦ στοιχείου, μέρος ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τῶν συμπατριωτῶν του, πού δὲν μποροῦσαν ἔτσι νὰ τὸν θεωρήσουν ἄνθρωπο τοῦ λαοῦ, σύντροφο καὶ συμπολεμιστὴ (ἀντίθετα μὲ τοὺς Κρητικούς ὀπλαρχηγούς — Κόρακα, Σήφακα — καί, ἀργότερα, τὸν βασιλιά

Κωνσταντίνο). 'Από τήν ἄλλη μεριά ὅμως, αὐτή ἡ εὐρωπαϊκότητα τὸν ἀνέβαζε στὰ μάτια τῶν Κρητικῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων ὡς πολιτικό, τοποθετημένο μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ διχασμένου θαυμασμοῦ τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴ Δύση καὶ γιὰ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα: ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὁ Βενιζέλος εἶχε νὰ ἐπιδείξει καὶ τὴ βαθειά του γνώση τῆς λόγιας γλώσσας, τῆς καθαρεύουσας.

Ἄλλο γιὰ τοὺς Δυτικοευρωπαίους, ἡ εὐρωπαϊκότητα τοῦ Βενιζέλου ἀντιπροσώπευε τὴν οἰκεία γι' αὐτοὺς εἰκόνα ἐνὸς ἐπιτυχημένου ἐπαγγελματία, ἐνὸς ὑπεύθυνου πολιτικοῦ ποὺ μποροῦσαν νὰ τὸν καλέσουν γιὰ τσάι καὶ νὰ συζητήσουν μαζί του πολιτισμένα γιὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα. Ἡ σχέση του μὲ τοὺς Δυτικοευρωπαίους τῆς Κρήτης τὸν εἶχε καταστήσει περισσότερο Εὐρωπαῖο καὶ τὸν εἶχε ἐτοιμάσει λαμπρὰ γιὰ τὴ μετέπειτα διπλωματική του δράση στὴν Εὐρώπη καὶ τὶς ἐπαφές του μὲ ἰσχυροὺς παράγοντες τῆς Δύσης.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ ξένοι ἀντιπρόσωποι στὴ Χαλέπα καὶ στὴν Ἀθήνα, πάντα σὲ στενὴ ἐπαφή μὲ τὸν Βενιζέλο, ἦταν σὲ θέση νὰ καταλάβουν καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν πολιτική του στὶς κυβερνήσεις τους καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς συμπατριῶτες του. Ὡς πολιτικός στὴν Κρήτη δέθηκε στενὰ μὲ τοὺς προξένους τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας (Blanc, Graves, Macdonald, Howard) καὶ μὲ περίφημους ξένους ἀνταποκριτὲς (Dillon, Bouchier, Van Der Brule). Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δείχνουν στὶς ἐκθέσεις τους μιὰ σωστὴ κατανόηση τῆς πολιτικῆς τοῦ Βενιζέλου καὶ βαθειὰ ἐκτίμηση γι' αὐτὸν ὡς ἄνθρωπο, ἂν καὶ σὲ πολλὰ περιπτώσεις διαφωνοῦσαν μὲ τὴν πολιτική του. Ἀργότερα, ὡς ἐθνικός ἡγέτης καὶ διπλωμάτης, ὁ Βενιζέλος θὰ δεθεῖ μὲ στενὴ φιλία μὲ κορυφαίους πολιτικούς — τὸν Clemanceau (τὸν «Τίγρη» τῆς Γαλλίας) καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν Lloyd George τῆς Ἀγγλίας, ποὺ τόσο τὸν βοήθησε στὴ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν καὶ ἀργότερα στὸ ζήτημα τῆς Σμύρνης. Ἔτσι, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα, καθὼς καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κρατῶν τῆς Δύσης, ἐπηρεάζονταν συχνὰ ἀπὸ τὶς ἰδέες καὶ τὰ σχέδια τοῦ Βενιζέλου καὶ χωρὶς νὰ τὸ θέλουν ἦταν αὐτοὶ ποὺ γίνονταν τὸ φερέφωνο τοῦ Βενιζέλου, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ διαδεδομένη ἰδέα ὅτι ὁ Βενιζέλος ἦταν τὸ φερέφωνο καὶ τὸ ὄργανό τους. «Ὁ Βενιζέλος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πράκτορας καμιάς κυβέρνησης», γράφουν. «Εἶναι πολὺ ἀνεξάρτητος νοῦς».⁸ Αὐτὴ ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ Βενιζέλου στὴ σκέψη καὶ στὴν πράξη, ποὺ ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν κρητική του ἐποχὴ, εἶναι ἓνα ἄλλο ἀξιοπρόσεχτο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο στὴ μετέπειτα πολιτική του — ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐμφάνιση στὴν Ἀθήνα τὸ 1910, ὅταν ἐπέβαλε ἀπὸ τὸν ἐξώστη τῆς πλατείας Συντάγματος στὰ πλήθη, ποὺ ζητοῦσαν Συντακτικὴ Συνέλευση, τὴ λύση τῆς Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς, στὴν

8. Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Crète, NS 34. Ὁ Blanc στὸν Delcassé, 2 Ἀπριλίου 1901.

πράξη του να διώξει το 1911 τους Κρήτες βουλευτές από την 'Ελληνική Βουλή, στην απόφασή του να πλησιάσει τις βαλκανικές κυβερνήσεις το 1912, να συμπράξει στους Βαλκανικούς Πολέμους και να ακολουθήσει στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο φιλο-αγγλογαλλική πολιτική ενάντια στη λογική της στιγμής και στη γραμμή του Στέμματος (κίνημα Θεσσαλονίκης, 1916). Ήταν ο Βενιζέλος, λοιπόν, ένας στασιαστής ή ένας «επαγγελματίας επαναστάτης», όπως τον ονόμασαν; Στην Κρήτη άρχισε με μια έθνικη εξέγερση το 1897, στο 'Ακρωτήριο, σ' έναν αγώνα ενάντια στην ξένη κυριαρχία και στον ξένο έλεγχο. Στο Θέρισο ήταν βέβαια «έκτός νόμου». 'Αλλά ακόμη και ο Θέρισος δεν ήταν πραγματική επανάσταση. Ήταν, μάλλον, «μια διακήρυξη ένωτικότητας και μια κίνηση αντί-δυναστική».⁹ Κι όμως ο Βενιζέλος ήταν στασιαστής αλλά με μια πλατύτερη έννοια. Ήταν στασιαστής, γιατί ακολουθούσε πάντα τις δικές του ιδέες, χωρίς να λογαριάζει την «κοινή γνώμη» και τον «κοινό άνθρωπο». Ήταν στασιαστής, γιατί ποτέ δεν περίμενε την απόφαση της πλειοψηφίας για να προχωρήσει στην πραγμάτωση της πολιτικής του. 'Αν περίμενε την πλειοψηφία, δεν θα είχε ποτέ σχηματίσει τη Βαλκανική Συμμαχία του 1914 και δεν θα είχε υπογράψει το έλληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930. 'Από τα πρώτα κιόλας βήματα της σταδιοδρομίας του διακινδύνευε, χωρίς να τον απασχολεί ή τελική έκβαση. 'Επαναστάτησε ενάντια στον πρίγκιπα Γεώργιο, τον 'Υπατο 'Αρμοστή της Κρήτης (Θέρισο 1905), όταν κατάλαβε ότι οι καλές προθέσεις και η αγάπη του πρίγκιπα για την Κρήτη δεν θα μπορούσαν ποτέ να αντισταθμίσουν την αδυναμία του να λύσει το Κρητικό Ζήτημα ή να μεταβάλει την άτεγκτη πολιτική του. 'Επαναστάτησε ενάντια στην πολιτική του βασιλιά Κωνσταντίνου το 1916 με την πεποίθηση πως μια συμμαχία με τις δυτικές δημοκρατίες θα ύλοποιούσε το όνειρο μιας Μεγάλης 'Ελλάδας. Στο κίνημα του 1933 χτυπούσε τις αντιδραστικές δυνάμεις και το πολιτικό χάος. 'Αντίθετα με τους συγχρόνους του, που προσπαθούσαν να παραμείνουν μέσα στα παραδεδωμένα όρια της πολιτικής συμπεριφοράς, ο Βενιζέλος προσπάθησε να εισαγάγει μια νεωτεριστική πολιτική μεθοδολογία και να ανατρέψει τις αρχαϊκές διαδικασίες που στέκονταν εμπόδιο στην πραγματοποίηση των σκοπών του. Δεν ήταν κομφορμιστής, αλλά άνθρωπος με τολμηρή σκέψη. Καταλάβαινε όμως τις ανάγκες των συμπατριωτών του: «Καταλάβαινε την ψυχή τους, και τους αγαπούσε. Δεν ήθελε να την αλλάξει αλλά να την καθοδηγήσει».¹⁰ 'Ο Βενιζέλος προσπάθησε να ενεργοποιήσει μέσα στους συμπατριώτες του καινούργια κίνητρα και όραματισμούς. Ήταν ένας αληθινά έθνικος ήγέτης που προώθησε νέες θέσεις και νέες λύσεις στα παλιά προβλήματα. Και σ' αυτό του ταυριάζει ή παρτήρηση του

9. 'Από μακροημερευμένη συνέντευξη της συγγραφέως με τον κύριο Μιχάλη Κ. Φούμη, Αύγουστος 1981.

10. Π. Πρεβελάκη, 'Ο Κρητικός, σ. 460.

Ἄμερικανοῦ διπλωμάτη Henry Kissinger γιὰ τὴν ἡγεσία: «Ἡγέτης... εἶναι αὐτὸς ποὺ εἶναι ἔτοιμος νὰ καθορίσει ἓνα στόχο ποὺ ἴσως μόνον ἄοριστα τὸν συλλαμβάνει τὸ πλῆθος. Ἡ κοινωνία μαθαίνει μόνον μέσα ἀπὸ τὴν πείρα, «γνωρίζει» ὅταν εἶναι πιά πάρα πολὺ ἀργὰ γιὰ νὰ δράσει. Ἀλλὰ ἓνας ἡγέτης πρέπει νὰ δρᾷ σὰν ἡ ἔμπνευσή του νὰ ἦταν κιόλας πείρα, σὰν τὸ ὄραμά του νὰ ἦταν «ἡ ἀλήθεια». Πρέπει νὰ γεφυρώνει τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν πείρα τῆς κοινωνίας καὶ τὸ ὄραμά του ἀνάμεσα στὴν παράδοσή της καὶ τὸ μέλλον της».¹¹

Ἄν δεχτοῦμε αὐτὸ τὸν ὀρισμὸ τοῦ ἡγέτη, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Βενιζέλος ἦταν ὁ ἐθνικὸς ἡγέτης τῆς Ἑλλάδας. Ἦταν ἓνας ἡγέτης ἔτοιμος πάντα νὰ ἐπιδιώξει δύσκολες καὶ ἀπαιτητικὲς λύσεις, νὰ ἀντιδράσει στὶς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς καὶ νὰ ἀντεπεξέλθει σὲ κρίσιμες καταστάσεις. Στὴν κορυφὴ τοῦ Ἀκρωτηριοῦ, στὰ βουνὰ τοῦ Θέρισου, στὴν καινούργια Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ στὶς αἰθουσες τῶν Βερσαλλιῶν, τὸν βλέπουμε νὰ μελετᾷ καὶ νὰ γράφει περιεκτικὲς ἐκθέσεις, νὰ ἀναθεωρεῖ προβλήματα πολιτικῆς καὶ νὰ δίνει ἐναλλακτικὲς λύσεις, μὲ μιὰ γρήγορη ἀλλὰ συστηματικὴ στάθμιση ὅλων τῶν δυνατῶν ἀντιμετωπίσεων καὶ συγχρόνως νὰ παρουσιάζει μιὰ ἀνάλυση ὅλων τῶν συνεπειῶν αὐτῶν τῶν ἐναλλακτικῶν λύσεων. Κατόπιν ἀπλοποιεῖ, ὅσο μπορεῖ, καὶ συγκεντρώνεται σὲ ἓνα σημεῖο, ἐκεῖ ὅπου ἡ πράξη εἶναι δυνατὴ καὶ τότε μόνον δρᾷ.

«Ἄν κατόρθωσα κάτι εἰς τὸ παρελθόν», εἶπε τὸ 1930, «αὐτὰ δὲν ἦσαν θαύματα, ἀλλὰ μελέτη πραγμάτων ἀκριβῆς καὶ βαθεῖα προσαρμογὴ τῶν μέσων ἐκτελέσεως πρὸς τοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοποὺς καὶ πρὸς τὰ διατιθέμενα μέσα, καθὼς καὶ χρησιμοποίησις κάθε εὐκαιρίας, ἡ ὁποία παρουσιάζετο. Ἐπεδίωξα τοὺς σκοποὺς μου μεθοδικῶς. Δὲν ἦταν θαύματα ὅ,τι ἔκανα».¹²

Ἕνας ἀληθινὸς ἐθνικὸς ἡγέτης!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Doros, Alastos: *Venizelos, Patriot, Statesman, Revolutionary*. London.

Βεντήρης, Γ.: *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920. Ἱστορικὴ Μελέτη*. Ἀθήνα, 1970-1972, (β' ἔκδοσις) 2 τόμοι.

Βερέμης, Θ.: καὶ Ὀδυσσεὰ Δημητρακόπουλου, *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*. Ἀθήνα 1980.

Πάλλης, Σ.: «Ὁ Βενιζέλος ὡς νομικὸς καὶ δικηγόρος», *Νομικὸν Βῆμα* 13, 1965, σσ. 529-550.

11. H. A. Kissinger, *Nuclear Weapons and Foreign Policy*, New York, 1969, σ. 247.

12. Ε. Βενιζέλος, *Ἐλεύθερο Βῆμα* 7 Μαρτίου 1930.

Παπαντωνάκης, Γ.: *Ἡ πολιτική σταδιοδρομία τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου*, τ. Α' (1864-1910), Ἀθήνα, 1929.

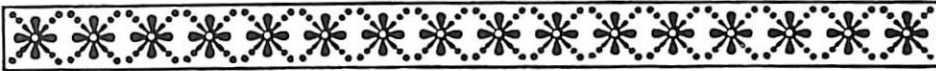
Στεφάνου, Στ.: *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὅπως τὸν ἔζησα ἀπὸ κοντά*, Ἀθήνα, 1975.

Σβολόπουλος, Κ.: *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ Πολιτική Κρίσις εἰς τὴν αὐτόνομον Κρήτην, 1904-1906*, Ἀθήνα, 1974.

«Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος Σήμερα», *Τετράδια Εὐθύνης* 2, Ἀθήνα, 1976.

ΧΑΓΚΕΝ ΦΛΑΪΣΕΡ

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ:
ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στή διάρκεια τῶν τελευταίων τεσσάρων καί πλέον δεκαετιῶν δημόσιοι ἄνδρες, παλαιοὶ ἀγωνιστές καί ἱστορικοὶ ὄλων τῶν ἐθνικοτήτων ἔχουν ἀναφερθεῖ λεπτομερέστατα στή μάχη τῆς Κρήτης¹ διερωτᾶται λοιπόν κανεῖς ἂν ἡ σύντομη αὐτή μελέτη θά μπορούσε νά προσφέρει κάτι καινούργιο.

Κατά συνέπεια, θά προσπαθήσω ἐδῶ — σκιαγραφώντας παράλληλα τὸ ἱστορικό πλαίσιο — νά ἐπιμείνω κυρίως στά ἀμφιλεγόμενα σημεῖα πού ἀπαιτοῦν περισσότερη ἔρευνα καί νέες προσεγγίσεις.

Ἐκ προοιμίου εἶναι, νομίζω, ἀπαραίτητη μιὰ διευκρίνηση. Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι ἡ «Μάχη τῆς Κρήτης» δὲν διήρκεσε μόνο ἐκεῖνο τὸ ἔνδοξο δεκαήμερο τοῦ Μαΐου τοῦ 1941· μιὰ τέτοια ἀντίληψη θά τὴν ἀπομόνωνε ἀπὸ τὸν φυσικό της αἰτιολογικό περίγυρο. Ἡ «Μάχη» συνεχίστηκε τὸ λιγότερο ὡς τὸ τέλος τῆς ναζιστικῆς κατοχῆς, πού στὴν Κρήτη διήρκεσε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη περιοχή τῆς σκλαβωμένης Εὐρώπης.

Τὴ χρονικὴ ἔναρξη τῆς κατοχῆς τὴν τοποθετῶ στὴν 4η Αὐγούστου 1936, ὅταν ἓνα καθεστῶς ἐσωτερικῆς κατοχῆς ἐπιβλήθηκε στὸν τόπο καί

1. Ἀπὸ τὴν πληθώρα τῆς σχετικῆς μὲ τὴ «Μάχη» βιβλιογραφίας ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ μερικοὺς τίτλους πού ξεχωρίζουν: Ian Stewart: *The Struggle for Crete 20.5. - 1.6.1941*. London 1966. Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ, Διεύθυνσις Ἱστορίας Στρατοῦ: *Ἡ Μάχη τῆς Κρήτης*. Ἀθήναι 1967. Detlef Vogel, «Die Eroberung Kretas», στὸ G. Schreiber, B. Stegemann, D. Vogel: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, τομ. 3, Stuttgart 1984, 500-511.

Γιὰ τὴν περίοδο τῆς κατοχῆς στὴν Κρήτη δὲν ὑπάρχει, ὡς τώρα, ἐπιστημονικὴ μελέτη. Ἡ δίτομη ἐργασία μου γιὰ τὶς γενικότερες ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα (Hagen Fleischer: *Im Kreuzschatten der Mächte: Griechenland 1941-1944 (Okkupation - Resestance - Kollaboration)*. Frankfurt/BernNew York 1986) μόνον παρεπιπτόντως ἀναφέρεται στὴ μεγάλην ἡμερᾶς· βλ. ὅμως τὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση τῶν διαφόρων ἀπομνημονευμάτων κλπ. ἐκ μέρους τοῦ γράφοντος, στὸ *Ἡ Ἑλλάδα στὴ δικαίτῃ 1940-1950. Ἐνα ἔθνος σὲ κρίση*. Ἀθήναι: Θεμέλιο 1984, τομ. 2 (Βιβλιογραφικός Ὁδηγός), σσ. 13-181. Ἀπὸ τότε ἔχουν ἐκδοθεῖ καί ἄλλες ἀξιόλογες ἀναμνήσεις παλαιμάχων, ὅπως π.χ. τοῦ Ἐμμ. Τσιριμονάκη, τοῦ Στ. Πρώιμου καί τοῦ καπετάν Χαράλαμπου Γιανναδάκη.

Στὴν παρούσα μελέτη ἔχω ἐπίσης χρησιμοποιήσει ὅσο ἀδημοσίευτο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ κατὰφερα νά ἐντοπίσω, ἰδίως τὰ διασωθέντα ἔγγραφα τῶν γερμανικῶν ὑπηρεσιῶν καί στρατευμάτων κατοχῆς καθὼς καί μιὰ σειρά ἐκθέσεων Βρεταννῶν συνδέσμων ἀξιωματικῶν καί τῆς SOE. τῆς ὑπηρεσίας πού συντόνιζε καί διηύθυνε τὶς «ἀνατρεπτικὲς» τοὺς ἐνέργειες.

ὁ δικτάτορας Μεταξῆς ἔτρεφε ιδιαίτερη καχυποψία πρὸς τὸ «ἄπιστο» νησί τῆς Κρήτης. Ἐξἄλλου, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ Γεώργιος Β΄ παρουσίασε σὲ διπλωμάτες οὐδέτερων κρατῶν τὴν ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας ὡς ἐξίσου ἀπαραίτητη γιὰ τοὺς δύστροπους Ἕλληνες ὅσο καὶ τὸ κόσμημα τοῦ ποδιοῦ, ὅταν προσβάλλεται ἀπὸ γάγγραινα², οἱ Κρηῖτες ἦταν οἱ μόνοι ποὺ τὸ 1938 ἐξεγέρθηκαν ἐνάντια στὸν ἀκρωτηριασμό τῆς ἐλεύθερης γνώμης. Τὴν ἀνυποταξία τους τὴν πλήρωσαν ἀκριβὰ μὲ τὸν σχεδὸν καθολικὸ ἀφοπλισμὸ τοῦ νησιοῦ.

Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ ὄπλων ἔγινε ιδιαίτερα αἰσθητὴ, ὅταν στὸ νησί ἐπέπεσαν οἱ πτερωτοὶ ἐπιδρομεῖς τοῦ Βορρά. Πράγματι, ὄχι μόνον δὲν ὑπῆρχαν ὄχρωματικά ἔργα καὶ πολεμοφόδια, ἀλλὰ καὶ οἱ «ἐπίσημοι» ὑπερασπιστὲς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ξένους (κυρίως Νεοζηλανδοὺς καὶ Αὐστριακοὺς), ἀπὸ νεοσυλλέκτους τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ἀπὸ χωροφύλακες καὶ εὐέλπιδες, ἐνῶ δὲν συμμετεῖχε οὔτε ἓνα τμήμα τῆς ἐμπειροπόλεμης τοπικῆς 5ης Μεραρχίας — μὲ ἐξαίρεση τὸν ξένο πρὸς τὸν τόπο διοικητὴ Ἐπαμεινώνδα Παπαστεργίου. Ἡ εὐνόητη ἀγανάκτηση τοῦ κρητικῷ πληθυσμοῦ — ποὺ ἐκδηλώθηκε, στὴν πιὸ ἀκραία περίπτωσή, μὲ τὸ φόνο τοῦ «λιποτάκτη» μεράρχου, δημιούργησε στοὺς κύκλους τῆς γερμανικῆς κατασκοπείας (Abwehr) τὴ φροῦδα ἐλπίδα ὅτι οἱ Κρητικοὶ θὰ τοὺς ὑποδέχονταν ὡς ἀπελευθερωτὲς ἀπὸ τὸν βασιλικὸ ζυγὸ ἢ τουλάχιστον θὰ τοὺς ἀντιμετώπιζαν μὲ κάποια οὐδετερότητα. Οἱ πηγὲς τέτοιων «πληροφοριῶν» θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξεταστοῦν καὶ κυρίως νὰ διευκρινιστεῖ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ σκόπιμη παραπληροφόρηση τῶν γερμανικῶν ὑπηρεσιῶν — ἴσως ἐκ μέρους μυστικῆς βρετανικῆς ὑπηρεσίας.

Ἡ αἵματηρὴ διάψευση αὐτῶν τῶν ἐλπίδων καταρχὴν δὲν ὀφείλεται σὲ μεταστροφή τοῦ πληθυσμοῦ, λόγω τῶν θεαματικῶν προσπαθειῶν τοῦ Γεωργίου νὰ ἐξλιεωθεῖ ἀπέναντι στὸ νέο περιβάλλον του, στὸν κρητικὸ λαό, ἀναδεικνύοντας δηλαδὴ τὸν Ἐμμανουὴλ Τσουδερό πρωθυπουργό, ἐπαναφέροντας μερικοὺς ἀπότακτους Κρητικοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ στέλνοντας τὸν ιδιαίτερα μισητὸ Μανιαδάκη κατευθειάν στὴν Αἴγυπτο, χωρὶς ἐνδιάμεσο σταθμὸ στὴν Κρήτη.

Τὰ πραγματικὰ αἷτια τῆς παγκρήτιας ἀντίστασης, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, κατὰ τῶν χιτλερικῶν εἰσβολέων πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν πολὺ βαθύτερα στὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ καὶ στὶς παραδόσεις τοῦ λαοῦ του. Ὡστόσο, θὰ ἤθελα νὰ μνημονεύσω δύο τουλάχιστον ἀντιδράσεις: Τοῦ κομμουνιστῆ βουλευτῆ Μιλτιάδη Πορφυρογένη, ποὺ χωρὶς ἔχνος πικρίας ρίχνει τὸ σύνθημα τῆς ἐνότητας: «Ὁ καθένας μας πρέπει νὰ ναι ἀνεπιφύλακτα στὸ πλευρὸ τῆς Κυβέρνησης στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Κρήτης, γιὰ τὸ τσάκισμα τοῦ Χιτλερισμοῦ, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς

2. Ἀναφορὲς τῆς Σουηδικῆς Πρεσβείας στὴν Ἀθήνα, 19-1-1937 καὶ 4-2-1938· βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα καὶ Σβάστικα. Ἡ Ἑλλάδα τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης, 1941-1944*, τ. 1, Ἀθήνα (1988), σ. 58 (πρόκειται γιὰ τὴν ἐπαυξημένη ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς προαναφερόμενης ἐργασίας μου).

Ἑλλάδας μας». Καί, ἐπίσης, τὴν ἔκκληση τοῦ ἱστορικοῦ Γιάννη Μουρέλλου, ποὺ συνοψίζεται σὲ τρεῖς λέξεις: «Δῶστε μας τουφέκια».³

Ἐνότητα καὶ πάθος δὲν ἔλειπαν ἐκεῖνο ποὺ δὲν ὑπῆρχε ἦταν ὁ ὀπλισμός. Ἔτσι συχνὰ χρησιμοποιήθηκαν τουφέκια ποὺ δὲν εἶχαν παρὰ ἱστορικὴ ἀξία, στὴν ἀνάγκη ἀκόμη καὶ μαγκοῦρες ἢ πέτρες. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἀναπάντητο ἓνα τεράστιο ἐρωτηματικό. Ἐνῶ δηλαδὴ ἡ παράλειψη τῶν Βρεταννῶν νὰ ὀχυρώσουν τὴν Κρήτη μέσα σὲ 6 1/2 μῆνες μπορεῖ νὰ ὀφείλεται ἐν μέρει στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀφρικανικοῦ μετώπου, δὲν ἐξηγεῖται εὐκολὰ τὸ γεγονός γιατί δὲν ἐξόπλισαν καὶ δὲν ὀργάνωσαν τοὺς ἐθελοντὲς τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ σὲ ὁμάδες πολιτοφυλακῆς⁴ ποὺ θὰ προέβαλαν πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀντίσταση κατὰ τῆς ἐπικείμενης ἀπόβας καὶ ταυτόχρονα θὰ πληροῦσαν τοὺς ὄρους τοῦ πολεμικοῦ δικαίου, ἀποφεύγοντας ἔτσι τὴ «νομιμοφανῆ» ἐκδικητικὴ μανία τῶν χιτλερικῶν. (Οἱ ἐρασιτεχνικὲς ἐνέργειες τοῦ ἀρχαιολόγου J. Pendlebury⁵ ἔκκλιναν, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, κακὸ μᾶλλον παρὰ καλὸ). Ἡ περίεργη καὶ ἐπιζήμια αὐτὴ ἀμέλεια τῶν Βρεταννῶν ἀντικατοπτρίζεται κατὰ κάποιον τρόπο καὶ στὴν παράλειψη τοῦ Τσῶρτσιλ νὰ ἀναφέρει στὸ περίφημο ἔργο του γιὰ τὸν πόλεμο ὀτιδήποτε σχετικὸ μὲ τὴν ἀντίσταση τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Κάποια ἐξήγηση, ἴσως, εἶναι ὅτι ὁ φίλος του, ὁ Γεώργιος Β', δὲν ἔτρεφε ἐμπιστοσύνη στὶς δυνατότητες τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, καί, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς στομφώδεις λόγους του περὶ ἐπάλξεων τῆς ἐλευθερίας κ.τ.λ., σκόπευε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Κρήτη πρὶν ἀκόμη ἐκδηλωθεῖ ἡ γερμανικὴ ἐπίθεση.⁶

3. *Κρητικὰ Νέα*, 16-5 καὶ 5-5-41 ἀντίστοιχα.

4. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1940, διαταγὲς τοῦ Γ.Σ. προέβλεπαν τὸν καταρτισμὸ μονάδων πολιτοφυλακῆς γιὰ τὴν περιφρούρηση εὐπαθῶν στόχων ἀπὸ ἐνδεχόμενη δράση ἀλεξιπτωτιστῶν κ.λ.π. Ἀκολουθοῦν ὀδηγίες τῆς Στρατιωτικῆς Διοικήσεως Χανίων, ὅπου καθορίζονται λεπτομέρειες (π.χ. κυανὰ δίκονα καὶ περιβραχιόνια) καὶ ἡ συνολικὴ δύναμη τῆς πολιτοφυλακῆς (περίπου 3.000). Αὐτὸς ὁ ἔτσι καὶ ἄλλιῶς ἀνεπαρκὲς ἀριθμὸς μειώνεται στὸ ἡμισυ κατόπιν νεότερων ἐντολῶν (Φεβρουάριος 1941), ἐνῶ οἱ Βρεταννοὶ δὲν ἐκπληρώνουν τὴν ὑπόσχεσή τους νὰ ἐξοπλίσουν αὐτὰ τὰ τμήματα τῆς πολιτοφυλακῆς, μολονότι διέθεταν ἀρκετὰ ἀχρησιμοποίητα πολεμοφόδια σὲ ἀποθήκες. Ἀπομένει νὰ ἐξεταστεῖ ἂν ἐπρόκειτο ἀπλῶς γιὰ ἔλλειψη ὀργάνωσης ἢ γιὰ ἐσκεμμένη παράλειψη.

5. Μετὰ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ — σύμφωνα μὲ τὶς γερμανικὲς πηγές — ἐπίδοξου «Lawrence τῆς Κρήτης», τὸ πλούσιο προσωπικὸ ἀρχεῖο του ἔπεσε στὰ χέρια τῆς γερμανικῆς ἀντικατασκοπείας, θέτοντας ἔτσι σὲ κίνδυνο ἑκατοντάδες ἀντιστασιακοὺς ποὺ εἶχαν ἔρθει σὲ συνεννόηση μὲ τὸν Pendlebury, καθὼς καὶ τὸν βασικὸ συνεργάτη καὶ φίλο του Ἀντώνιο Γρηγοράκη, ποὺ εἶναι πιὸ γνωστὸς ὡς καπετὰν «Σατανάς». Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ καπετὰν «Σατανάς», στὶς 5 Μαΐου 1941, εἶχε διενεῖκει, στὸν Κρουσσῶνα Μαλεβυζίου, τὰ πρῶτα 300 ὄπλα τῆς κρητικῆς ἀντίστασης ἐν ὄψει τῆς ἐπιθέσεως τῶν Γερμανῶν — ὅπλα τὰ ὁποῖα τοῦ παρέδωσε ὁ Pendlebury.

6. Ὁ Γεώργιος Β' θὰ φύγει, ὠστόσο, μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῶν ἀλεξιπτωτιστῶν, μολονότι οἱ ἀγγλικὲς ραδιοσταθμοὶ (καὶ τὰ πρῶτα δημοσιεύματα) προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν εὐνοϊκότερη εἰκόνα — ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴ ρητὴ ἐντολὴ τοῦ Τσῶρτσιλ νὰ διανωθῆτε τὸ πεζὸ γεγονός τῆς ἄμεσης φυγῆς μὲ «ἡρωϊκὲς» περικοκλάδες. Μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ ὁ Γεώργιος θὰ «τιμηθεῖ» μὲ τὸ ἀνώτατο βρεταννικὸ παράσημο (DSO).

Ἡ γερμανικὴ ἡγεσία εἶχε ἐννοήσει τὴν ἐξέχουσα στρατηγικὴ σημασία τῆς Κρήτης ταχύτερα ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς συμμάχους τῆς. Τὸ Βερολίνο ἐπέκρινε τὴν «ἐπιπολαιότητα» τῶν Ἰταλῶν, ποὺ ἐπιτέθηκαν στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα χωρὶς νὰ ἔχουν ἐξασφαλίσει τὰ νῶτα τους μὲ ταυτόχρονη ἐπέμβαση κατὰ τῆς μεγαλονήσου. Ἀκόμη καὶ ἀνήμερα τῆς 28-10-1940, ὁ Χίτλερ — στὴ συνάντησή τῆς Φλωρεντίας — προσφέρει στὸν Μουσολίνι βοήθεια γιὰ μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση. Ὁ «Ντοῦτσε» ἀπέρριψε τὴν πρόταση, γιατί θεωροῦσε τὴν «ἐλληνικὴ περιπέτεια» ὡς εὐκόλη εὐκαιρία νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ σκιά καὶ νὰ ἀνεξαρτητοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῶν Γερμανῶν ἐταίρων του.

Πράγματι, οἱ φόβοι τοῦ Βερολίνου ἐπαληθεύτηκαν μὲ τὶς διαδοχικὲς ἀποβάσεις βρετανικῶν στρατευμάτων τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς ἀπὸ τὴν 1η Νοεμβρίου καὶ ἔπειτα στὴν Κρήτη (ἡ ἐλληνικὴ ἔγκριση εἶχε δοθεῖ ἀπὸ τὴν 21-5-1940). Ἔτσι, ἡ ἀλυσίδα τῶν συμμαχικῶν βάσεων καὶ ἐπικοινωνιῶν στὴ Μεσόγειο ἀπέκτησε ἓναν ἀκόμη σημαντικότερο κρίκο, ἀπ' ὅπου μπορούσαν νὰ προσβληθοῦν οἱ ἀντίστοιχες θέσεις τοῦ "Αξονα καὶ ταυτόχρονα νὰ ἀπειληθοῦν οἱ ρουμανικὲς πετρελαιοπηγές, ἀπαραίτητες γιὰ τὴ λειτουργία τῆς γερμανικῆς πολεμικῆς μηχανῆς.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ βρετανικὴ ἡγεσία διατηροῦσε ἐπιφυλάξεις κατὰ πόσον ἡ μεγαλόνησος θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὸν κύριο στόχο τῶν ἐπιθετικῶν προθέσεων τοῦ Βερολίνου. Ἐπιπλέον, ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Μέσης Ἀνατολῆς, στρατηγὸς A. Wavell, καὶ τὸ ἐπιτελεῖο του ἀπέδιδαν μεγαλύτερη σημασία στὴν ὀριστικὴ ἐκδίωξη τῶν Ἰταλῶν ἀπὸ τὴ Λιβύη, ἀγνοώντας μάλιστα σχετικὴ διαταγὴ τοῦ Τσῶρτσιλ.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Βρεταννὸς πρωθυπουργὸς ἀμφιταλαντευόταν. Τελικὰ ὅμως ἀποφασίζει τὴν ἐπέμβαση στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καί, τέλος Ἀπριλίου, παρὰ τὴν ἀτυχὴ ἔκβαση τῆς προηγούμενης αὐτῆς ἐπιχείρησης, δίνει ἐντολὴ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς Κρήτης μὲ τὴν προφητικὴ σχεδὸν συνθηματικὴ ὀνομασία *Scorcher* (= πολὺ καυτὴ ἡμέρα ἢ ὑπόθεση) Πάντως ἀνάμεσα στοὺς ἀποφασιστικὸς παράγοντες συγκαταλεγόταν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἀντίκτυπο στὴν ἀκόμη οὐδέτερη Τουρκία.

Ὡστόσο, ἡ ἱστορία τῶν χαμένων εὐκαιριῶν τῆς περιόδου αὐτῆς δὲν ἔχει ἀκόμα γραφεῖ. Τὴν ἔλλειψη συνεποῦς στρατηγικῆς ἀντανακλᾶ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ βρετανικὴ φρουρὰ τοῦ νησιοῦ ἀλλάζει, σὲ διάστημα ἑξὶ μηνῶν, πέντε φορές διοικητή. Ὁ τελευταῖος, ὁ Νεοζηλανδὸς στρατηγὸς Freyberg, παρακαλεῖ τὸν πρωθυπουργὸ τῆς χώρας του νὰ ἀσκήσει πίεση στὸ Λονδίνο ὥστε νὰ ἐντατικοποιηθοῦν τὰ ἀμυντικὰ καὶ ὀχυρωματικὰ μέτρα καὶ νὰ ἐνισχυθοῦν — ἰδίως ποιοτικὰ — τὰ στρατεύματα τῆς «*Crested*», ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄνδρες ποὺ πρόσφατα εἶχαν φτάσει στὸ νησί, μετὰ τὴ φυγὴ ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, χωρὶς ὀχήματα καὶ βαρὺ ὄπλισμό καί, ἐν μέρει, μὲ κλονισμένο ἠθικό. Παρὰ τὴ μερικὴ ἀντικατάσταση 7.000 μὴ μάχιμων μὲ

έκλεκτά τμήματα και τή μεταφορά πυροβολικού και τάνκς, ό χρόνος αποδεικνύεται ανεπαρκής για να καλύψει τις παραλείψεις ενός έξαμήνου. Ίδιαίτερα ή μικρή αεροπορική δύναμη τής RAF αποδεκατίζεται από τις καθημερινές έπιδρομές τής Luftwaffe, και τά ύπολείμματά της αναγκάζονται να άποσυρθούν στις 19-5-1941, λίγες ώρες πρὶν έκδηλωθεϊ ή γερμανική έπίθεση.

Ή γερμανική έπίθεση, με τή συνθηματική όνομασία « Ήπιχείρηση Ήρμής» (Merkur), είχε όριστικά άποφασιστεϊ στις 25 Ήπριλίου, και άποσκοπούσε στην κατάληψη και μελλοντική «χρησιμοποίηση τής νήσου ως αεροπορικής βάσης έναντίον τής Ήγγλίας στην Ήνατολική Μεσόγειο». Ή ρητή διευκρίνιση του Χίτλερ ότι ό « Ήρμής» δέν έπρεπε, με κανένα τρόπο, να έπιφέρει καθυστέρηση ή παρεμπόδιση τής σχεδιαζόμενης είσβολής στην ΕΣΣΔ (Barbarossa), δημιούργησε άσφυκτική πίεση χρόνου, που ήταν συνυπεύθυνη για μιá κάποια (άσυνήθιστη) προχειρότητα στις προετοιμασίες.

Τά άρχικά χρονοδιαγράμματα (με ήμερομηνία έπίθεσης 10 ή 15 Μαΐου) άποδεικνύονται άνέφικτα, άφοϋ μόνο μερικές μονάδες καταφθάνουν καθυστερημένα από τή Ρουμανία, ένω τά 1.280 διατιθέμενα αεροπλάνα πάσχουν από σοβαρή έλλειψη καυσίμων, καθώς και γενικότερη άνεπάρκεια έγκαταστάσεων στα ύπάρχοντα αεροδρόμια.

“Όσον άφορᾷ τώρα τά έπιτελικά σχέδια, και έδῶ ύπάρχουν προβλήματα. Μολονότι προβλεπόταν ή συμμετοχή και τῶν τριῶν όπλων (ιδίως ή δεύτερη φάση τής κατάληψης του νησιού στηρίζεται σχεδόν άποκλειστικά στους άλπινιστές), ή τακτική προετοιμασία και διεξαγωγή τής έπιχείρησης άνατίθεται άποκλειστικά στην Luftwaffe του Γκαϊριγκ και στον — ύπ' αυτόν — πτέραρχο A. Loehr και στον άντιπτέραρχο K. Student, γεγονός που προβληματίζει τόν έπιτελάρχη του στρατού ξηράς. Ή τυχής άλλωστε θά άποδειχτεϊ ή άπόφαση να «διασκορπισθούν» οι διαθέσιμες δυνάμεις κρούσης σε τέσσερις κύριους στόχους (Μάλεμε - Χανιά - Ρέθυμνο - Ήράκλειο). “Όπως έδειξε ή εξέλιξη τής μάχης, οι Γερμανοί έπρεπε κατ' άρχήν να περιορισθούν μόνο στο δυτικό τομέα ή στον άνατολικό (Ήράκλειο), ώστε να έξασφαλίσουν αεροδρόμιο για τήν άποβίβαση τῶν άλπινιστῶν, οι όποιοι άκολούθως θά προωθούνταν σταδιακά στο άλλο άκρο του νησιού και θά έπλητταν τούς ύπερασπιστές.

Ήλλά ούτε και οι περίφημες γερμανικές ύπηρεσίες κατασκοπείας και αναγνώρισης φάνηκαν άντάξιες τῶν περιστάσεων. Πέρα από τήν κραυγαλέα πλάνη, όσον άφορᾷ τήν έκτίμηση τής νοοτροπίας και του ήθικου τῶν Κρητῶν, έσφαλαν και στην άξιολόγηση του βρετανικού παράγοντα, που ή δύναμή του (30.000 άνδρες και πλέον) ήταν τριπλάσια άπ' ό,τι πίστευε ή Abwehr.

Τό λάθος αυτό όφειλόταν πρῶτον στη σχεδόν πλήρη έλλειψη πρακτόρων στο νησί και δεύτερον στην άρχιτεκτονική κάλυψη τῶν

βρετανικῶν ἀμυντικῶν θέσεων, οἱ ὁποῖες στήν πλειονότητά τους δὲν ἀνακαλύφθηκαν παρά τις συχνές ἐναέριες ἀναγνωρίσεις (καί τοὺς ἄγριους βομβαρδισμούς) τῆς Luftwaffe.

Ἐκ τῆς ἄλλης πλευρά, ἡ ἀγγλικὴ Intelligence Service κερδίζει ἕνα τεράστιο προβάδισμα ὅταν — μὲ τὸ σύστημα Ultra — πετυχαίνει τὴν ὑποκλοπὴ καὶ ἀποκρυπτογράφηση τῶν γερμανικῶν τηλεπικοινωνιακῶν σημάτων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἐπιχείρηση «Ἑρμῆς». Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἄλλωστε ὁ Τσῶρτσιλ, ἥδη στὰ τέλη Ἀπριλίου, χαιρέτησε τὴν «ἐξαιρετὴ εὐκαιρία νὰ ξεπαστρέψει τοὺς Γερμανοὺς ἀλεξιπτωστῆς», καὶ ἤδη ἀπὸ τὶς 6 Μαΐου οἱ Βρεταννοὶ γινώριζαν τὴ σχεδιαζόμενη ἡμερομηνία τῆς ἀερεπίθεσης (καθὼς καὶ τὶς ἐκάστοτε ἀναβολές της). Τὰ χαράματα τῆς 20ῆς Μαΐου, μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς εἰσβολῆς, ὁ Freyberg διαπίστωσε τὴν ἀκρίβειά της, συγκρίνοντας τὴν ὥρα μὲ τὸ ρολοὶ του, καὶ συνέχισε ψύχραιμα τὸ πρωινὸ του...

Ἀντίθετα οἱ εἰσβολεῖς αἰφνιδιάζονται, καθὼς συχνὰ πέφτουν κατευθεῖαν στὶς «φωλιές» καὶ ἐνέδρες τῶν ἀμυνομένων, Ἑλλήνων καὶ Βρετανῶν. Οἱ περισσότεροὶ ἀλεξιπτωτιστῆς διαθέτουν, σ' αὐτὴ τὴν φάση, ἐλαφρὸ ὄπλισμὸ καὶ τὸ μόνο ποὺ καταφέρνουν — ὅσοι δὲν ἐξολοθρεύονται ἀμέσως — εἶναι νὰ ὀχυρωθοῦν κάπου πρόχειρα. Ἐξαιτίας τῆς σχεδὸν ἀνύπαρκτης ἀσύρματης ἐπικοινωνίας, τὸ γερμανικὸ ἐπιτελεῖο στήν Ἀθήνα δὲν ἐνημερώθηκε γιὰ τὴν πραγματικὴ κατάστασιν, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ «δεύτερο κύμα» τῆς ἀερεπίθεσης (Ρέθυμνο, Ἡράκλειο) νὰ ὑποστῆ ἀκόμη βαρύτερες ἀπώλειες. Οἱ μισοὶ περίπου σκοτώνονται κατὰ τὴν πτώσιν ἢ ἀμέσως μετὰ τὴν προσέγγισιν. Στὸ Ρέθυμνο συλλαμβάνεται αἰχμάλωτος ἀκόμη καὶ ὁ διοικητὴς τους, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἐπιζῶντες ταμπουρώνονται, χωρὶς σύνδεσιν μὲ τὸ ἀρχηγεῖο τους. Στὸ Ἡράκλειο οἱ ἐστῖες ἀντίστασιν τῶν εἰσβολέων ἐξουδετερώνονται ὕστερα ἀπὸ σκληρὴ μάχην, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ βρετανικὰ ἀεροπλάνα νὰ μποροῦν ἀκόμη νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ ἀεροδρόμιον τῆς πόλης.

Τότε μόνον, καὶ καθυστερημένα, ἡ γερμανικὴ ἡγεσία ἀποφασίζει νὰ διεκδικήσει τὴ νίκη στὸ δυτικὸ τομέα, ἐγκαταλείποντας προσωρινὰ στὴ μοῖρα τους τὶς ἄλλες ὁμάδες κρούσης. Ἔτσι, ἀλεξιπτωστῆς καὶ ἀλпинιστῆς καταλαμβάνουν τὸ Μάλεμε, ἐπωφελοῦμενοι καὶ ἀπὸ τὴν διστακτικὴ ἐλαφρῶς στάσιν τοῦ τοπικοῦ Νεοζηλανδοῦ διοικητῆ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Freyberg, ὁ ὁποῖος «ἀχρηστεύει» σημαντικὰς δυνάμεις, ἐφόσον ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναμένει τὴν κύρια ἐπίθεσιν ἀπὸ τὴ θάλασσα. Στὴν πραγματικότητα, τὸ Βασιλικὸ Ναυτικὸ (Royal Navy) ἀποδεικνύεται ἀρκετὰ ἰσχυρὸ γιὰ νὰ διαλύσει ἢ νὰ ἀποκρούσει τὶς δύο γερμανικὰς «ἀρμάδες» ἀπὸ λογιῆς λογιῆς μικρὰ πλεούμενα, μολοντί οἱ γερμανικὰς ἀπώλειες εἶναι πολὺ μικρότερες ἀπ' ὅ,τι οἱ συμμαχικὰς πηγὲς ὑπέθεταν καὶ ἰσχυρίζονται.

Μὲ τὸν ἔλεγχον ἑνὸς ἀεροδρομίου, καὶ τὴν ἐπακόλουθον συνεχῆ ἐνίσχυσιν μὲ ἄψυχο καὶ ἔμψυχο ὑλικό, ἡ κατάληψιν τῆς Κρήτης ἀποτελεῖ

πλέον θέμα χρόνου. Τὴν 26η Μαΐου, ὕστερα ἀπὸ λυσσαλέες μάχες, ἡ 5η Ὀρεινὴ Μεραρχία τοῦ στρατηγοῦ Ringel διέσπασε τὶς ἀμυντικὲς γραμμὲς στὸν Γαλατά, ἐνῶ τὴν ἴδια μέρα ὁ Freyberg ζήτησε (καὶ ἔλαβε γρήγορα) τὴν ἄδεια τοῦ βρετανικοῦ ἐπιτελείου νὰ ἐκκενώσει τὸ νησί. Ἡ ἀνέλπιστη διάσωση καὶ ἐπιβίβαση τῶν 13.000 στρατιωτῶν τοῦ ἀπὸ τὴ Χώρα Σφακίων πρὸς τὴν Αἴγυπτο ἀποτελεῖ ἀφ' ἐνὸς ἄθλο καὶ ἀφ' ἐτέρου μιὰ ἄλλη (μετὰ τὴν Δουνκέρκη καὶ τὴ βρετανικὴ ἀποχώρηση ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα) δυσεξήγητη περίπτωση γερμανικῆς ἀδυναμίας νὰ μετατραπεῖ ἡ καθαρὴ στρατιωτικὴ ἐπιτυχία — σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπόλυτη σχεδὸν κυριαρχία στὸν ἀέρα — σὲ ἀποφασιστικὴ συντριβὴ τοῦ ὑποχωροῦντος ἐχθροῦ. Ἔτσι, οἱ συνολικὲς ἀπώλειες (νεκροὶ - τραυματίες - ἀγνοούμενοι) τῆς Βέρμαχτ καὶ τῶν Βρετανῶν (συμπεριλαμβανομένων τῶν Νεοζηλανδῶν καὶ Αὐστραλῶν) ἀνέρχονται στὸν ἴδιο περίπου ἀριθμὸ τῶν 13 - 15.000 ἀνδρῶν. Ὅσο γιὰ τὶς βρετανικὲς ἀπώλειες, στὸ μεγαλύτερο μέρος ἦταν προσωρινές, γιὰτὶ ἀφοροῦσαν αἰχμαλώτους, τῶν ὁποίων μάλιστα οἱ περισσότεροὶ δὲν ἦταν μάχιμοι. Στους 1.740 νεκροὺς τῆς Cseforce πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ 1.860 τοῦ Royal Navy. Τὸ ἄθροισμα αὐτὸ ἀντιστοιχοῦσε περίπου μὲ ἐκεῖνο τῶν εἰσβολέων, δηλαδὴ στὸ ἕνα ἕκτο σχεδὸν τῆς δυνάμεις (23 - 25.000) ποὺ συμμετεῖχε στὴν «Ἐπιχειρήσις Ἑρμῆς». Στὸ γερμανικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Μάλεμε ἔχουν ταφεῖ 3.192 νεκροὶ τῆς Μάχης, στοὺς ὁποίους πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ μερικοὶ πού, πρὶν πεθάνουν, εἶχαν μεταφερθεῖ στὴν Ἀθήνα, ἐπίσης γύρω στους 300 ποὺ πνίγηκαν, καθὼς καὶ ὀρισμένοι ἀγνοούμενοι. Δηλαδὴ μὲ τὰ κριτήρια τῆς «ἀπόδοσης» στὰ γιανάζια τῆς πολεμικῆς μηχανῆς, τῆς μαχητικότη-
τας, ἡ ζημιὰ τῶν Γερμανῶν ἦταν ἀσύγκριτα μεγαλύτερη. Ἰδιαίτερα ἀκριβὰ εἶχε πληρώσει τὸ ἐπίλεκτο σῶμα τῶν ἀλεξιπτωτιστῶν τὴν πρωτόγνωρη ἐπιτυχία του, δηλαδὴ τὴν πρώτη ἀπὸ ἀέρος ἐκπόρθηση μεγάλου στόχου ἐναντίον ἰσχυρῶν χερσαίων καὶ ναυτικῶν δυνάμεων. Ἡ «αἰχμὴ τοῦ γερμανικοῦ δόρατος» εἶχε ἀμβλυθῆ καὶ τὸ σῶμα δὲν συνῆλθε ποτὲ πιά ἀπὸ τὴν αἱμορραγία ἐκείνη, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ παλαιότερα σχεδιαζόμενες ἐπιχειρήσεις σὲ βάρους τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς ΕΣΣΔ νὰ μὴν πραγματοποιηθοῦν, καθὼς καὶ οἱ καταλήψεις τῆς Κύπρου καὶ τῆς στρατηγικὰ σημαντικώτατης Μάλτας. Στὸ ἐξῆς, ἀρκετὲς φορὲς οἱ ἀκριβὰ ἐκπαιδευμένοι ἀλεξιπτωτιστὲς θὰ μάχονται ὡς ἀπλοὶ στρατιῶτες στὰ διάφορα μέτωπα.

Βαρύτατο ἦταν καὶ τὸ τίμημα σὲ ὕλικές ζημιές,⁷ οἱ ὁποῖες ὅμως ἀντισταθμίστηκαν ἀπὸ τὴν ὀλοσχερῆ ἀπώλεια τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς Cseforce καὶ κυρίως τὴ βύθιση ἢ τουλάχιστον μερικὴ καταστροφὴ ἀρκετῶν μονάδων τοῦ Royal Navy.

7. Περισσότερα ἀπὸ 200 ἀεροπλάνα καταστράφηκαν τελείως, ἄλλα τόσα περίπου εἶχαν προσωρινὰ τεθεῖ ἐκτὸς μάχης.

“Όσο για τις απώλειες τῶν Ἑλλήνων πολεμιστῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μαχῶν ὑπολογίζεται σὲ 1.000 - 1.500. Βαρύτερος, ὡστόσο, ἦταν ὁ φόρος αἵματος τοῦ Κρητικοῦ («ἄμαχου» ἢ μὴ) λαοῦ στὰ ἐκτελεστικά ἀποσπάσματα τῶν νικητῶν, οἱ ὁποῖοι — σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Γεώργιο Β΄ καὶ τὸν Τσῶρτσιλ — κάθε ἄλλο παρὰ «ἀγνόησαν» τὴν πολεμικὴ συμβολὴ τῶν «ἀτάκτων» ἀγωνιστῶν. Οἱ τελευταῖοι δὲν τρομοκρατήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀνελέητο καὶ ἀδιάκριτο βομβαρδισμὸ τῶν πόλεων καὶ ἄλλων στόχων, μὲ ἀποτέλεσμα πολλοὶ ἀλεξιπτωτιστὲς νὰ ἐπηρεαστοῦν ψυχολογικά ἀπὸ τὴν ἔντονη παλλαϊκὴ ἀντίσταση, ἐφόσον κάθε δέντρο (ιδίως οἱ ἐλιές!), κάθε παράθυρο, κάθε ἀνωμαλία τοῦ ἐδάφους μποροῦσαν νὰ κρύβουν καὶ κάποιοι «ἀόρατο ἐχθρό». Ἔτσι, οἱ εἰσβολεῖς ἐκλαμβάνουν τὴν ὀδύνηρὴ διάψευση τῶν προβλέψεων τοῦ Canaris, ποὺ θεωροῦσε ἀπίθανη τὴν ἀντίσταση «ἀτάκτων», ὡς πρόκληση ἢ ὑπουλὴ ἐξαπάτηση. Μέσα στὸ κλίμα αὐτό, οἱ μεμονωμένες περιπτώσεις κακομεταχείρισης — αἰχμαλώτων ἢ νεκρῶν — Γερμανῶν⁸ ἐκλαμβάνονται πλέον ὡς κανόνας καὶ ὄχι ὡς ἐξαιρέσεις. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ μαρτυροῦν, ἄλλωστε, ἡ σκληρότητα τῶν γερμανικῶν «ἐξιλαστήριων» ἀντιποίνων καθὼς καὶ ἡ σχετικὴ διαταγὴ τοῦ στρατηγοῦ Student νὰ ἰσοπεδωθοῦν τὰ «ἐνοχα» χωριὰ καὶ νὰ «ἐξοντωθοῦν» οἱ ἄρρενες κάτοικοί τους — μάλιστα χωρὶς προηγούμενη πράξη στρατοδικείου.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση δύο νοοτροπιῶν. Οἱ Κρητικοὶ — σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις καὶ τὴν ἱστορία τους — δὲν μποροῦσαν νὰ ἐννοήσουν ὅτι εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ στολὴ καὶ «ὑπεύθυνη ἡγεσία» γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὸν τόπο τους. Θεωροῦσαν ἀδιανόητο ὅτι ὑπῆρχαν διεθνεῖς συνθήκες ποῦ, κατὰ κάποιο τρόπο, προστάτευαν τὸν εἰσβολέα, τὸν «διαρρήκτη» ποῦ παραβίασε τὴν ξένη ἐστία, ἐνῶ οὐσιαστικά ἄφηναν ἀκάλυπτο τὸν ἀμυνόμενο. Ἀντίθετα, οἱ

8. Οἱ — πραγματικὲς καὶ μὴ — ἀκρότητες σὲ βάρος Γερμανῶν ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπίμαχα θέματα. Πάντως ἡ πληθώρα τῶν σχετικῶν ἐγγράφων στὰ γερμανικὰ ἀρχεῖα μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ σκηνοθετημένη «προβοκάτσια», ὥστε νὰ βρεθεῖ ἀφορμὴ γιὰ τὰ σκληρότατα ἀντίποινα. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς εὐθύνης, οἱ περισσότερες γερμανικὲς πηγές, συνεπικουρούμενες καὶ ἀπὸ ὀρισμένες βρεταννικὲς, ἀποδίδουν τὰ συμβάντα στοὺς «ἄξιους» ντόπιους μαχητές, ἐνῶ ἀρκετοὶ Κρητεῖς, αὐτόπτες μάρτυρες, ἐπιμένουν ὅτι ἡ κύρια εὐθὴν γιὰ τοὺς φόνους αἰχμαλώτων ἢ τοὺς ἀκρωτηριασμοὺς (π.χ. «κομπολόγια» ἀπὸ κομμένα αὐτιά) ἐβάρυνε τοὺς Νεοζηλανδοὺς.

Προσωπικά, κατέληξα στὸ συμπέρασμα ὅτι μᾶλλον καὶ οἱ δύο πλευρὲς δὲν ἦταν τελείως ἀμέτοχες σὲ ἀκρότητες, ἀλλὰ ἐπίσης μεγάλο μέρος τῶν φημολογούμενων «ἀκρωτηριασμῶν» εἶχε προκληθεῖ στοὺς ἤδη νεκροὺς ἀπὸ γύπες, σκυλιὰ, κ.λ.π., ἐνῶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἱ παραμορφώσεις ὀφείλονταν στὴ ζέση. Ἀργότερα, ὁ στρατηγὸς Brauer θὰ παραδεχθεῖ σὲ τὴν ἐκτίμησίν του ὅτι «under the excitement of the fighting, the unforeseen strong resistance and the surprise of encountering civilian combatants, the few cases of atrocity grew in imagination as has always been the case in all wars, and that many other cases are due to arbitrary interpretation and the result of hurried autopsies» (National Archives and Records Service, Washington, Rg 226, ἐγγράφου 50486).

Κρητικοί ήταν πρόθυμοι να αναγνωρίσουν την παληκαριά του έχθρου, και θεωρούσαν επίσης αυτόνοστη την αντίστοιχη αναγνώριση από τους Γερμανούς. 'Αλλά ή εκ διαμέτρου διαφορετική αντίληψη των νικητών δεν ήταν μόνο γερμανικό ή ναζιστικό γνώρισμα, χαρακτηρίζει μάλλον τη γενικότερη στάση των επαγγελματιών στρατιωτικών προς τον «άμαχο πληθυσμό». 'Απόδειξη ότι, μεταπολεμικά, άγγλικό στρατοδικείο δικαίωσε κατ' αρχήν τον Student.

Πάντως τὰ ολοκαυτώματα στην κρητική ύπαιθρο δεν υπήρξαν μάταια. 'Από αυτά διεθνώς γνωστό έγινε εκείνο της Κανδάνου, αφού ο κατακτητής θέλησε να τή σβήσει για πάντα από το χάρτη («'Εδώ υπήρχε ή Κάνδανος»). "Όπως έπισήμανε ο Καζαντζάκης, τὰ ολοκαυτώματα αυτά λειτούργησαν ως μαγιά και συνέβαλαν στη συγκρότηση των πρώτων ανταρτοομάδων. 'Εξάλλου, τεράστιος υπήρξε ο ήθικος απόηχος και όχι μόνο στην ήπειρωτική 'Ελλάδα, όπου το κουρέλιασμα της σβάστικας στην 'Ακρόπολη είχε την έννοια της έμπρακτης αλληλεγγύης, ενώ οι πρώτες παράνομες προκηρύξεις προτρέπουν στη μίμηση του παραδείγματος της Κρήτης. 'Ακόμη και στο έξωτερικό, ή μεγαλόνησος θεωρείται τὸ ζωντανὸ σύμβολο της συνέχειας του αντιφασιστικού αγώνα — όχι μόνο στις συμμαχικές, αλλά και σε γερμανόφιλες, καθώς και στις ήδη κατεχόμενες χώρες. 'Αξιοσημείωτη είναι π.χ. ή θαρραλέα έκθεση του Δανου πρεσβευτή στην 'Αθήνα, που έξυμνεί τὸν άπτόητο αγώνα όλου του κρητικού λαού για την έλευθερία και την τιμή της χώρας.

'Από την άλλη πλευρά, ως προς τὸ (μακροπρόθεσμο) κέρδος που οι Γερμανοί απέκομισαν από την έπιχείρηση «'Ερμής», οι γνώμες διίστανται. 'Αναφέραμε ήδη ότι για τους άλεξιπτωτιστές ή νίκη ήταν πύρρεια, αφού την πλήρωσαν με την άχρήστευση και άποστράτευσή τους ως αυτοτελοῦς και πολλά ύποσχόμενου όπλου. 'Αναμφισβήτητη, ώστόσο, αὐτοτελοῦς και πολλά ύποσχόμενου όπλου. 'Αναμφισβήτητη, ώστόσο, είναι ή ψυχολογική και προπαγανδιστική βαρύτητα της έπιχείρησης αὐτής, που έντυπωσίασε την άμφιταλαντευόμενη κοινή γνώμη σε χώρες οὐδέτερες όπως ή Τουρκία, αφού φαινομενικά έδωσε ύπόσταση στις καυχσιολογίες του Χίτλερ ότι «για τὸ Γερμανὸ στρατιώτη δεν υπάρχει τίποτε τὸ άκατόρθωτο» και ότι γενικῶς «δεν υπάρχουν άπόρθητα νησιά». 'Επίσης ή γερμανική άεροπορία και ο ένδοξος βρεταννικός στόλος είχαν συγκρουσεί στα άνοιχτά της Κρήτης για την «πρώτη μεγάλη μάχη άέρος-θαλάσσης» στην πολεμική ιστορία, και ή Luftwaffe είχε νικήσει «στα σημεία». Γρήγορα όμως τὰ γερμανικά σμήνη μεταφέρθηκαν σε άλλα μέτωπα, και τὸ Royal Navy άνέκτησε τὸν σχεδὸν άδιαφιλονίκητο έπιχειρησιακὸ έλεγχο του στην 'Ανατολική Μεσόγειο.

* * *

Μένει να έρευνηθοῦν τὰ αίτια για αὐτὸν τὸν έκούσιο «παροπλισμὸ» του άκριβοπληρωμένου «άβύθιστου άεροπλανοφόρου» Κρήτη, που θά χρήσιμευε ως αλτήρας μιᾶς έπιθετικής στρατηγικής προς τή Μέση

Ἄνατολή (μὲ προοπτικὲς συνέχισης μέχρι καὶ τὴν Περσία). Οἱ σχετικὲς εἰσηγήσεις τῆς ἡγεσίας τοῦ ναυτικοῦ (καὶ τῶν Ἰταλῶν) παραγνωρίζονται ἀπὸ τὸν Χίτλερ, χωρὶς οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνατολικοῦ μετώπου νὰ ἐπαρκοῦν ὡς ἐξήγησις. Ἐξάλλου, ἀκόμη καὶ χωρὶς πρόθεση ἄμεσης ἐπιθετικῆς συνέχισης, μιὰ σχετικὰ μικρὴ «ἐναέρια» παρουσία στὴν Κρήτη θὰ ἀπομόνωνε τὶς ἀνταρτοσμάδες τοῦ νησιοῦ, θὰ παρενοχλοῦσε σοβαρὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ καὶ τὶς κινήσεις τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου, καὶ κυρίως θὰ ἀποτελοῦσε τὴ δευτέρη «γέφυρα» ἀνεφοδιασμοῦ πρὸς τὶς δυνάμεις τοῦ Ἄξονα στὴ Βόρεια Ἀφρική — πιὸ σταθερὴ ἀπ' ἐκεῖνη τῆς Ἰταλίας, ποῦ ἦταν (λόγω Μάλτας) ἐξαιρετικὰ εὐπρόσβλητη. Ὅστόσο, ἔχουμε ἐδῶ τὴ μόνη προσπάθεια νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ Κρήτη ὡς προκεχωρημένο ὄρμητήριο. Τὸ ναυάγιο ὀφείλεται στὸν ἀστάθμητο παράγοντα τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ.

Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1941, εἶχε παρθεῖ ἡ ἀπόφασις νὰ μεταβληθεῖ ἡ μεγαλόνησος σὲ κύριο κρίκο γιὰ τὴν προώθησις ἔμφυχου καὶ ἀψυχου ὕλικου πρὸς τὸ «Afrika-Korps» τοῦ Ρόμμελ. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτόν, ἡ γερμανικὴ ἡγεσία ἀποφασίζει νὰ κατασκευάσει ἓνα σύγχρονο καὶ ἀποδοτικότερο ἀεροδρόμιο στὸ Τυμπάκι. Σχεδὸν 7.000 Κρητικοὶ ἐπιστρατεύονται κατὰ καιροὺς γιὰ δουλειὰ ἀγγραείας καὶ τὸ Τυμπάκι γίνεται σύμβολο γερμανικῆς καταπίεσης. Οἱ ἐπιστρατευμένοι ἐφάρμοσαν τὴν παθητικὴ ἀντίστασις (μολονότι ἡ ἄρνησις ἢ καθυστέρησις ἐργασίας θεωρεῖται καὶ τιμωρεῖται ὡς δολιοφθορά), μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ὀλοκλήρωσις τῶν ἔργων νὰ ἀναβάλλεται ἀπὸ μῆνα σὲ μῆνα. Τελικὰ, ὁ Ρόμμελ — μετὰ τὴν ἤττα τοῦ Ἑλ Ἀλαμείν — ἐκδιώκεται ἀπὸ τὴν Κυρηναϊκὴ καὶ μὲ τὴν ἐξάλειψιν τῆς γερμανικῆς παρουσίας στὴ Βόρεια Ἀφρική τὸ φιλόδοξο ἔργο δὲν γίνεται ἀπλῶς περιττὸ ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἐπικίνδυνον. Ἔτσι, οἱ ἴδιοι οἱ Γερμανοὶ καταστρέφουν τὸ ἡμιτελὲς ἀεροδρόμιο, ὥστε νὰ μὴν ἀποτελέσει τὴ θύρα εἰσβολῆς γιὰ συμμαχικὰ ἀποβατικὰ στρατεύματα!

Ἄν καὶ ἡ Κρήτη εἶναι μᾶλλον ἢ πιὸ πυκνὰ κατεχόμενη περιοχὴ τῆς Εὐρώπης, (1:5 περίπου ἢ ἀναλογία Ἰταλογερμανῶν καὶ ντόπιου πληθυσμοῦ), ἡ παθητικὴ ἀντίστασις ὑπὸ τύπον κωλυσιεργίας ἀποτελεῖ μιὰ μόνον ἐκδήλωσις τοῦ γενικότερου ἀντιστασιακοῦ ἀγώνα. Πλατιά διαδεδομένα εἶναι ἡ συγκέντρωσις καὶ διαβίβασις πληροφοριῶν γιὰ τοὺς συμμαχοὺς, οἱ ποικίλες πράξεις δολιοφθορᾶς καὶ ἡ γενναιόδωρη παροχὴ τροφῆς ἢ καταλύματος στοὺς ἀντάρτες ἢ τοὺς Βρεταννοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ κομμάντος, μολονότι ὑφίσταται ἡ γερμανικὴ ἀπειλὴ θανάτου γιὰ ὅποιον παρέχει «τὴν παραμικρὰν βοήθειαν» σὲ «ἀναρχικὰ στοιχεῖα» καὶ σὲ μέλη ἐχθρικών δυνάμεων ἢ γνωρίζει τοὺς κρυψῶνες τοὺς καὶ δὲν ἐνημερώνει σχετικῶς τὶς ἀρχὲς κατοχῆς.

Ἔτσι, ἡ ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς χάνει κάθε νόημα, ἐνῶ ἀπαγορεύονται ἀκόμη καὶ τὰ δημόσια μνημόσυνα γιὰ τὰ θύματα. Ἄνθρωποι ἐκτελοῦνται ὄχι μόνον γιὰ ἐνοπλὴ δράσι, κατοχὴ ὀπλῶν ἢ

περίθαλψη "Αγγλων, αλλά και για ένα «λάστιχο, κλεμμένο από αυτοκίνητο τής Βέρμαχτ». Οί βοσκοί απειλοῦνται με άμεσο τουφεκισμό, εφόσον προειδοποιῦν σφυρίζοντας τὰ κοντινά χωριά για τὴν προσέγγιση γερμανικῶν στρατευμάτων.⁹ "Άλλοι πάλι πληρώνουν με τὴ ζωὴ τους ἀπλὲς σχέσεις συγγένειας ἢ γειτνίασης, εφόσον ἰσχύει ἡ ἀπάνθρωπη ναζιστικὴ ἀρχὴ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης. 40 τουλάχιστον κοινότητες ἰσοπεδῶνονται καὶ ἄλλες τόσες καταστρέφονται σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ με πολλὰ ἀνθρώπινα θύματα. Ὑπενθυμίζω ἐνδεικτικὰ μερικὰ προπύργια τῆς ἀντίστασης: τὰ Ἀνώγεια, τὸ Κουστογέρακο καὶ τὰ ἄλλα χωριά τοῦ Σελίνου, ἐκεῖνα στὸ Ἀμάρι καὶ στὴν Ἀνω Βιάννο. Ἄλλὰ καὶ οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων διατρέχουν μονίμως τὸν κίνδυνο τοῦ «μπλόκου», τῶν συλλήψεων, ὡς ὄμηροι, καὶ τῆς ἐνδεχόμενης ἐκτέλεσης (ὅπως π.χ. οἱ 62 τοῦ Ἡρακλείου τὸν Ἰούνιο τοῦ 1942), χωρὶς διάκριση ἡλικίας, κοινωνικῆς θέσης ἢ πολιτικῶν φρονημάτων.

Ἐδῶ θὰ θεωροῦσα ἐπιβεβλημένη τὴ σύνταξη ἑνὸς ὅσο τὸ δυνατὸ πληρέστερου καταλόγου τῶν φονευθέντων πατριωτῶν. Μιὰ πρώτη προσπάθεια, ὅπωςδῆποτε ἐλλιπής, τῶν τεσσάρων νομαρχιῶν τῆς Κρήτης, ποὺ συντάχθηκε τὸ 1946, ἀναφέρει 1.432 ἐκτελεσθέντες για τὸ Νομὸ Χανίων, 905 για τὸ Νομὸ Ρεθύμνης, 924 για τὸ Νομὸ Ἡρακλείου καὶ 213 για τὸ Νομὸ Λασιθίου (ποὺ μέχρι τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1943 βρισκόταν ὑπὸ Ἰταλικὴ διοίκηση) — συνολικὰ δηλαδή 3.474 ἀνθρώπινα θύματα.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι οἱ ἴδιες οἱ γερμανικὲς ἀνακοινώσεις μαρτυροῦν, ἄθελά τους, τὴ σχεδὸν καθολικὴ, ἄμεση ἢ ἔμμεση συμμετοχὴ στὴν ἀντίσταση, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἐξαιρεῖται καμιά κοινωνικὴ τάξη. Ὁ ἀριθμὸς ὅσων προσφέρονται για συνεργασία δὲν αὐξάνει, ἂν καὶ οἱ κατακτητὲς συχνὰ ἀλλάζουν τακτικὴ, προκηρύσσοντας «ἐπιθέσεις καλῆς θελήσεως» με ἐκκλήσεις για «νομιμόφρονα στάση» τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, καὶ προσφέροντας ἀμνηστία στοὺς «ἐλεύθερους σκοπευτὲς» (ὅπου ἐκπλήττει ἢ ἔστω προσωρινὴ ἐγκατάλειψη τοῦ συνήθους ὄρου «συμμορίτες»).

Ἐξάλλου προσπάθειες προσηλυτισμοῦ δοσιλόγων — πέρα ἀπὸ τοὺς μεμονωμένους χαφιέδες — ἔχουν πενιχρὰ μόνον ἀποτελέσματα. Οἱ ἐπανειλημμένες ἀπόπειρες για τὴ συγκρότηση Ταγμάτων Ἀσφαλείας ναυαγοῦν οἰκτρά, στὴν Κρήτη. Γνωστότερη περίπτωση ἦταν ἐκεῖνη τοῦ Schubert, δῆμιου ὀλκῆς καὶ — σὲ ἀντίθεση με τὶς διαδόσεις — ὄχι ἐλληνικῆς καταγωγῆς, ὁ ὁποῖος καταφέρει νὰ συσπειρώσει γύρω του ἕνα μπουλούκι ἀλιτηρίων. Ἄλλὰ, οἱ μέθοδοί του ἐνοχλοῦν (καὶ ἐκθέτουν) ἀκόμη καὶ τὶς γερμανικὲς ἀρχὲς καὶ — ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἡττα τοῦ ἀπὸ τὸν ΕΛΑΣ — ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψει τὸ νησὶ τὸν Γενάρη τοῦ 1944. Ὡστόσο διαλεύκανση χρειάζεται ἢ περίπτωση τῶν βραχύβιων τμημάτων

9. Παρατηρητής, 7-1-43.

«ειδικῆς χωροφυλακῆς» τοῦ Δημητρίου Παπαγιαννάκη, πού ὡς «ἡμιδοσίλογοι» βρίσκουν κάποια κατανόηση ἀπὸ τοὺς "Αγγλοὺς παρατηρητές, ἐφόσον ἡ δράση τοὺς στρεφόταν «μόνον» κατὰ τοῦ ΕΑΜ/ΕΛΑΣ...

Παρόλο πού οἱ Γερμανοὶ θέτουν τοὺς συνεργάτες τους ὑπὸ τὴν προστασία τους, πολλοὶ ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὴν ἀντίσταση. "Ἢδη ἀπὸ τότε διαφαινόταν ὁ κίνδυνος τῆς παρεξηγήσεως, πού δὲν ἔχει ἐκλείψει μέχρι σήμερα. Γνωστοὶ εἶναι οἱ συχνὰ προβληματικοὶ χαρακτηρισμοὶ στὶς ἀναμνήσεις παλαιῶν ἀγωνιστῶν πού τελικὰ ἔφτασαν στὰ δικαστήρια γιὰ νὰ κρίνουν ἂν πρόκειται γιὰ συκοφαντίες.

Γιὰ τὸ θολὸ ὄρο «δοσιλογισμὸς» εὐθύνονται ἐν μέρει καὶ οἱ γερμανικὲς προσπάθειες ἀποπροσανατολισμοῦ, πού ἐπεδίωκαν νὰ διαιρέσουν τὸ λαὸ σὲ «κομμουνιστὲς» καὶ «ἀντικομμουνιστὲς» καὶ νὰ δημιουργήσουν προστριβὲς μεταξὺ τῶν ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων ΕΑΜ-ΕΛΑΣ καὶ ΕΟΚ. Μὲ τὴ δημιουργία μιᾶς ὀλιγομελοῦς «'Αντικομμουνιστικῆς Ὀργάνωσης Κρήτης» (ΑΟΚ) μόνο πρόσκαιρα ἐπιφέρουν κάποια σύγχυση (ΑΟΚ, ΕΟΚ) — σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς κατὰ πολὺ μεγαλύτερες διαβρωτικὲς ἐπιτυχίες τους στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα.

Γιὰ τὸν ἱστορικὸ τὰ πράγματα μπερδεύονται ὅμως, ὅταν ἀνακαλύπτει ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὄπλαρχηγοὶ καὶ ἀξιωματικοὶ ἤρθαν σὲ ἐφήμερες διαπραγματεύσεις μὲ τὶς ἀρχὲς κατοχῆς, ὅχι βέβαια ἀπὸ τάσεις γερμανοφιλίας, ἀλλὰ ἐξαιτίας ἐνδοελληνικῶν διενέξεων. Αὐτὸ τὸ λυπηρὸ φαινόμενο παρατηρεῖται ἰδίως στὶς παραμονὲς τῆς γερμανικῆς ἀποχώρησης, ὅταν διαφαίνεται τὸ ἐνδεχόμενον μιᾶς ἐμφύλιας σύρραξης μὲ σκοπὸ τὴ δυναμικὴ ἐπικράτηση στὴν ἐλεύθερη πλέον Κρήτη.

Λείπει λοιπὸν μιὰ θαρραλέα καὶ ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ δοσιλογισμοῦ καὶ τυχόν συγγενικῶν φαινομένων — μιὰ νέα προσέγγιση πού νὰ ἀποφεύγει τὶς εὐκόλες ἐτικέτες καὶ ἀπλουστεύσεις. Μιὰ τέτοια μελέτη θὰ ἔπρεπε νὰ ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ ἐκείνους τοὺς προκρίτους πού ἔστω ἄθελά τους ἔπαιζαν τὸ παιχνίδι τῶν κατακτητῶν, καταδικάζοντας δημόσια «ἀναρχικὲς πράξεις» καὶ προβάλλοντας τὸ ναζιστικὸ σύστημα «ἡσυχίας καὶ τάξης». Σχετικὰ μὲ ἐκείνους πού πρὸς τὸ τέλος τῆς κατοχῆς εὐθυγραμμίστηκαν μὲ τὴν ἀντίσταση, μένει νὰ ἐξεταστεῖ, ἂν στὴν πρώτη ἢ μῆπως στὴ δεύτερη φάση ὑπερίσχυαν οἱ ὑπολογισμοὶ σκοπιμότητας.

'Αξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ, ὅτι οἱ περισσότεροὶ "Αγγλοὶ σύνδεσμοὶ δὲν προβληματίζονταν ἰδιαίτερα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Οἱ μυστικὲς ἐκθέσεις τους δείχνουν ὅτι ἀρκετὲς φορὲς χρησιμοποιοῦσαν διπλοὺς πράκτορες, καὶ ὅτι συγχωροῦσαν βραχύβιες δοσοληψίες μὲ τοὺς Γερμανοὺς, ἐφ' ὅσον ἀπέρρεαν ἀπὸ ἀντικομμουνιστικὲς πεποιθήσεις. 'Αντίθετα, ἀποκλείουν ἐπαφὲς μὲ καθαρῶταίμους προδότες.

Γενικά, ὁ ἀγγλικὸς παράγοντας στὴν Κρήτη ἔχει ἰδιάζουσα βαρῦτητα. Ἐπηρεάζει καὶ συχνὰ κινητοποιεῖ τὴν ἀντίσταση πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Οἱ ἐπιδράσεις, λοιπὸν, δὲν εἶναι μόνο

άρνητικές, αφού οι Βρεταννοί αξιωματικοί συμμετέχουν αποφασιστικά σε όλες σχεδόν τις κορυφαίες αντιστασιακές ενέργειες, από τις απόπειρες κατά των αεροδρομίων μέχρι την έκουσια άπαγωγή του Ίταλου στρατηγού Capra, το Σεπτέμβριο του 1943, καθώς και την άκούσια άπαγωγή του γερμανού όμολόγου του, του Κράιπε, τον Απρίλιο του 1944.

Όχι καλή έντύπωση, ωστόσο, προκαλεί ή αρκετά διάχυτη περιφρόνηση προς τους άπλους αντιστασιακούς, όπως αντανακλάται στις μυστικές έκθέσεις πολλών Βρεταννών αξιωματικών. Κατηγορούν άβίαστα την πλειοψηφία των Κρητών ότι — παρά την αναγνωρισμένη άγγλοφιλία και προθυμία τους — δέν προσφέρονταν για αντιστασιακό έργο, αφού — υποτίθεται — ήταν φλύαροι, άνίκανοι και δειλοί. Από την άλλη πλευρά έκφράζεται σχεδόν ένα είδος ικανοποίησης, όταν «δύστροπες» προσωπικότητες, όπως ο Άνδρέας Παπαδάκης της ΑΕΑΚ ή ο Νικ. Άσκούτσης, που έπρόσκειτο στο ΕΑΜ, οι όποιοι δυσκόλευαν τά άγγλικά σχέδια, συλλαμβάνονται από τους Γερμανούς και συνεπώς «άπομακρύνονται» από τή σκηνή.¹⁰ Χρειαζόμαστε επίσης, λοιπόν, μιá ψύχραιμη αξιολόγηση του βρεταννικού παράγοντα.

Δεδομένο πάντως εΐναι τó έντονο ενδιαφέρον τους για τήν Κρήτη, αφού άπόρροια εΐχε οι ύπεύθυνοι στο Κάιρο νά έκχωρήσουν (τουλάχιστον μέχρι τήν άνοιξη του 1944) κάποια «άυτονομία», χωρίζοντάς την διοικητικά — όπως άλλωστε και οι Γερμανοί — από τήν ύπόλοιπη Ελλάδα.

Έτσι π.χ. εΐναι εύλογο τó έρώτημα, γιατί τó καλοκαίρι του 1943 — σε αντίθεση με τήν πολύ πιό δύσκολη κατάσταση στις άρχές του 1942 — ή άγγλική ήγεςία δέν προώθησε τήν ιδέα μιās γενικής εξέγερσης, σε συνδυασμό με μιá περιορισμένη συμμαχική άπόβαση. Εκείνη τήν έποχή, 32.000 Ίταλοι με μιá άγγλόφιλη διοίκηση θά μπορούσαν με συμμαχική βοήθεια νά άντιμετωπίσουν τους 43.000 Γερμανούς, αν μάλιστα ύπολογΐσουμε και τά περίπου 16.000 κρυμμένα κρητικά τουφέκια. Άφου όμως τó Στρατηγεΐο Μέσης Άνατολής εΐχε παραιτηθει από μιá τέτοια ενέργεια, έπρεπε τουλάχιστον στις άγγλικές προκηρύξεις, τον Αύγουστο του 1943, νά άποφεύγονται τά μισόλογα και οι ύπαινιγμοί για έπιβεβλημένη «έτοιμότητα», που προκάλεσαν, όχι άδικαιολόγητα, τήν έντύπωση ότι έπίκειται βρεταννική άπόβαση. Λόγω αυτού του κλίματος, ό Έμμανουήλ Μπαντουβάς άποφάσισε νά έπιτεθει έναντίον των κατακτητητών τó μοιραΐο άποτέλεσμα ήταν ή σφαγή της Άνω Βιάννου με 12 (όχι 100!) νεκρούς Γερμανούς και 500 τουλάχιστον έκτελεσθέντες από τόν άμαχο πληθυσμό της έπαρχίας.

Όσο άφορᾷ τις δυνατότητες έπικράτησης συμμαχικής άπόβασης, πρέπει νά άναφερθει ότι και ή περίφημη μονολιθικότητα των Γερμανών

10. Π.χ. «Final Report on SOE Missions in Crete, άδημοσίευτο, 1945, passim.

δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀρραγής. Ὁ «Διοικητὴς τοῦ Φρουρίου Κρήτης»¹¹ ποὺ ἀρχικὰ εἶχε ἀπαγορεύσει ρητὰ ὅλες τὶς «μὴ ὑπηρεσιακὲς» ἐπαφὲς μὲ τὸ ντόπιο στοιχεῖο, ἀναγκάζεται ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1942 νὰ κάνει ὑποχωρήσεις. Συχνὰ διαφαίνεται ἀπὸ τὶς πηγές ὅτι ἕνας ὄχι εὐκαταφρόνητος ἀριθμὸς στρατιωτῶν τείνει πρὸς μιὰ ἀνθρώπινη σχέση μὲ τοὺς Κρητικούς. Νέα διαταγὴ τοῦ Müller, μετὰ τὴν ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης στὸ Ἐλ Ἀλαμείν, ἀπαγορεύει σχέσεις ποὺ θὰ δημιουργοῦσαν στοὺς Γερμανοὺς ἕνα εἶδος ἐξάρτησης ἢ εὐγνωμοσύνης, διότι τότε ἡ ἐπιθυμία ἀνταπόδοσης τῆς ὑποχρέωσης αὐτῆς δὲν θὰ μποροῦσε πλέον νὰ ικανοποιηθεῖ μὲ τὸν ταπεινὸ στρατιωτικὸ μισθό, ἀλλὰ μόνον μὲ ὑπεξαίρεση ἐφοδίων τῆς Βέρμαχτ, ἢ ἀκόμη μὲ παροχὴ πληροφοριῶν καὶ μὲ συνδρομὴ σὲ κάθε εἶδους παράνομες (δηλαδὴ καὶ ἀντιστασιακὲς) δραστηριότητες.¹² Ἔτσι, ἂν καὶ ἡ ἔμφυτη γερμανικὴ πειθαρχία πρὸς κάθε μορφή διαταγῆς ἢ ἐντολῆς ἀποτρέπει μεγαλύτερα παραπτώματα, δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν ὑποβόσκουσα δυσἀρέσκεια τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Κρήτη ὁ ἀριθμὸς τῶν Γερμανῶν ποὺ αὐτοκτονοῦν εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλότερος ἀπ' ὅ,τι στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα αὐξάνει σταδιακὰ στὴ διάρκεια τῆς κατοχῆς. Τὸ 1944 ἐπιπλέον διαπιστώνεται μεγαλύτερη συχνότητα λιποταξιῶν, καὶ ὅταν τὸ Σεπτέμβριο ἡ Βέρμαχτ ἐκκενώνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νησιοῦ, οἱ αὐτόμολοι (σὲ συνεργασία μὲ τοὺς Ἀγγλοὺς καὶ τὸ ἀντάρτικο) ἐκδίδουν ἀκόμη καὶ δική τους παράνομη ἐφημερίδα, τὴν Kreta-Post.

Σχετικὰ μὲ τὴ σύμπραξη τῶν Γερμανῶν, ὑπολείπονται νὰ διαλευκανθοῦν ὀρισμένα σημεῖα, π.χ. ἡ ρητὴ βρετανικὴ ἐντολὴ νὰ μὴν παρενοχληθοῦν οἱ ἀποχωροῦντες κατακτητές, ὥστε νὰ ἀποφευχθοῦν «περιττὰ» ἀντίποινα — ἐπιχείρημα ποὺ σίγουρα δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν προηγούμενη στρατηγικὴ τῶν Βρεταννῶν.

Παρὰ τὶς «διευκολύνσεις» αὐτές, ὅλη ἡ φρουρὰ δὲν προλαβαίνει νὰ ἐνωθεῖ ἔγκαιρα μὲ τὸν κύριο ὄγκο τῶν συμπατριωτῶν τῆς στῆν ἡπειρωτικῆ Ἑλλάδα, ἀφοῦ ἐκεῖνοι σπεύδουν πρὸς βορρᾶ, γιὰ νὰ μὴν ἀποκοποῦν ἀπὸ τὸν ραγδαῖα προελαύνοντα Κόκκινο Στρατό. Κατὰ

11. Κάποιο ρόλο παίξει ἐδῶ φυσικὰ καὶ ὁ προσωπικὸς παράγοντας. Ἀπὸ τοὺς στρατηγούς στὴ θέση αὐτή, ἀναμφίβολα ὁ πιὸ σκληρὸς ἦταν ὁ F. W. Müller, ἐνῶ ὁ σχετικὰ πιὸ διαλλακτικὸς ἦταν ὁ (προκάτοχος καὶ διάδοχός του) B. Bräuer. Παρὰ ταῦτα (στὶς 20-5-1947, ἐπέτειο τῆς εἰσβολῆς), ὁ δεύτερος ἐκτελέστηκε μαζί μὲ τὸν πρῶτο, ἐνῶ οἱ ἄλλοι συνάδελφοί του δὲν «ἐνοχλήθηκαν» ἰδιαίτερα (Student, Benthack) ἢ πάντως ὄχι τελεσίδικα (A. Andrae, τέσσερις φορές ἰσόβια σὺν 10 χρόνια φυλάκιση, ἀποφυλακίστηκε τὸ 1952). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἐκτενὲς (ἀδημοσίευτο) ὑπόμνημα τῶν Bräuer-Müller ποὺ συνόδευε τὴν αἴτηση χάριτος πρὸς τὸν Γεώργιο Β', ἡ ὁποία — στὴν περίπτωσή τοῦ Bräuer — ἀπορρίφθηκε τελικὰ ἀπὸ τὸν Παῦλο κατόπιν ἐπιμονῆς τῆς Φρειδερίκης, ποὺ φοβήθηκε ἐπικίνδυνους συσχετισμοὺς μὲ τὴ γερμανικὴ καταγωγὴ τῆς.

12. Χ. Φιλίππερ, «Ἡ ναζιστικὴ εἰκόνα γιὰ τοὺς (Νεο-) Ἕλληνας καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἄμυχου πληθυσμοῦ ἀπὸ τὶς γερμανικὲς ἀρχὲς κατοχῆς», Πανεπιστήμιο Κρήτης (ἐκδ.). Ἀφιέρωμα στὸ Νίκο Σβορώνο. Ρέθυμνο 1986, τόμ. Β', σ. 379.

συνέπεια, 12.000 Γερμανοί (και σχεδόν 5.000 Ιταλοί ως «βοηθητικό προσωπικό») παρέμειναν απομονωμένοι στο «φρούριο - πυρήνα» της περιοχής Χανίων. Αυτή η «ξεχασμένη φρουρά» έγραψε μία από τις πιο παράξενες (αν και διεθνώς άγνωστες) σελίδες του μεγάλου πολέμου, αφού έμεινε στην ιστορία ως η τελευταία ένοπλη μονάδα της Βέρμαχτ. Έτσι, το χειμώνα 1944/45 συνεχίζονται οι συγκρούσεις με τους αντίμαχους καθώς και τα αντίποινα. Κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, οι πολιορκημένοι των Χανίων παρακολουθούν με έκδηλη κακεντρέχεια την άδελφοκτόνα πάλη στην Αθήνα. Απογοητεύονται όμως, αφού στην Κρήτη, με εξαίρεση κάποιες διενέξεις και άψιμαχίες, αποφεύγεται και πάλι η εμφύλια σύρραξη μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΟΚ.

Όταν το τελευταίο άντρο του Χίτλερ, η καγκελαρία στο Βερολίνο, έχει ήδη καταληφθεί από τα σοβιετικά στρατεύματα, ο φρούραρχος Benthack εξακολουθεί να εκδίδει εντολές να τιμωρηθούν όχι μόνον οι Κρήτες αντιστασιακοί, αλλά και «άπειθαρχοί» Γερμανοί στρατιώτες, από τους οποίους όρισμένοι πράγματι εκτελούνται ακόμη και μετά τη γενική συνθηκολόγηση της Βέρμαχτ, στις 8/9 Μαΐου 1945. Τέλος, μετά την ήμερομηνία αυτή, επειδή οι λιγοστοί Βρεταννοί στην Κρήτη δεν θέλουν να περιέλθει στα χέρια των ανταρτών ο πλούσιος γερμανικός όπλισμός, ακολουθεί de facto μια περίεργη μορφή «αγγλογερμανικής συγκυριαρχίας», που αφήνει άναυδους όχι μόνο τους Χανιώτες.¹³ Αρχές Ιουλίου, δυο μήνες μετά τον τερματισμό του πολέμου στην υπόλοιπη Ευρώπη, οι τελευταίοι Γερμανοί παραδίδουν τον όπλισμό τους και μεταφέρονται σε στρατόπεδα αιχμαλώτων στην Αίγυπτο.

Τελειώνοντας, θεωρώ επιβεβλημένη μια σύντομη αναφορά στο ζήτημα των πηγών. Αρχίζω με τις ξένες αρχειακές πηγές που συνήθως είναι πιο συγκροτημένες και — κατά περίεργο τρόπο — πιο εύκολα προσιτές από τις δικές μας. Πλούσιο υλικό για την Κρήτη δεν περιλαμβάνεται μόνο στα αρχεία των κυρίως ενδιαφερομένων δυνάμεων, Αγγλίας και Γερμανίας, αλλά και σ' εκείνα των ΗΠΑ και του Διεθνούς Έρυθρου Σταυρού. Σχετικές αναφορές βρίσκει κανείς ακόμη και σε αρχεία ουδετέρων κρατών, ενώ πρωταρχική πηγή για την ανατολική Κρήτη (ως το Σεπτέμβριο του 1943) αποτελούν φυσικά οι εκθέσεις των Ιταλικών αρχών.

Το υλικό αυτό θα έπρεπε — με σχετικά μικρό κόστος — να φωτογραφηθεί και να κατατεθεί σε μορφή μικροφίλμ στην Κρήτη. Ός φορείς προσφέρονται το Αρχείο Εθνικής Αντίστασης της Βικελίας Βιβλιοθήκης στο Ηράκλειο, το Ιστορικό Αρχείο στα Χανιά και η Βιβλιοθήκη της Φιλοσοφικής Σχολής στο Ρέθυμνο. Οι φορείς αυτοί ήδη

13. Η καλύτερη (και μόνη σχεδόν) σχετική δημοσίευση είναι του Στ. Βλοντάκη, *Η «Όχιρά θεας Κρήτης»*. Αθήνα 1975. Υπολείπεται ωστόσο μια αξιολόγηση του φαινομένου αυτού, όπου να χρησιμοποιούνται επίσης γερμανικές και βρετανικές πηγές.

έχουν συγκεντρώσει πλούσιο υλικό: έκθέσεις τῶν διαφόρων ἀντιστασιακῶν παρατάξεων, παράνομο τύπο, προκηρύξεις, ἀλλὰ καὶ γερμανόφωνο ἢ γερμανο-ελεγχόμενο τύπο, ἀνακοινωθέντα κτλ.

Δυστυχῶς τὰ κενὰ εἶναι τεράστια, ἀφοῦ στὴν Ἑλλάδα, ἐπὶ δεκαετίες, ἐλάχιστο ἐπίσημο ἐνδιαφέρον ἐκδηλώθηκε γιὰ τὴ συλλογὴ ἢ ἔστω τὴν ἐντόπιση τῶν πηγῶν τῆς περιόδου ἐκείνης — καὶ κυρίως ἀν τοῦτο προερχόταν ἀπὸ τὴ μὴ εὐνοούμενη παράταξη. Ἀλλὰ οὔτε γιὰ τὴ διάσωση τῶν κρατικῶν ἐγγράφων ἔχει ληφθεῖ ἰδιαιτέρη μέριμνα, ἐφόσον ἐλάχιστα φαίνεται νὰ ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ τὰ πλούσια ἀρχεῖα τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας, νομαρχιῶν, δήμων καὶ κοινοτήτων.

Θὰ ἤθελα νὰ προτείνω νὰ ἀναληφθεῖ μιὰ ἐπίσημη πρωτοβουλία γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν καταγραφή τῶν ἐγγράφων τῶν διαφόρων κρατικῶν ὑπηρεσιῶν, τὰ ὅποια νὰ κατατεθοῦν — ἔστω σὲ ἀντίγραφο — στὰ ἀναφερόμενα ἀρχεῖα, μὲ ἀλληλοενημέρωση. Τὴν ἴδια τουλάχιστον φροντίδα ἀξίζει καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐκκλησίας ἐξαιτίας τῆς μεγάλης κοινωνικῆς καὶ ἀντιστασιακῆς προσφορᾶς τοῦ κλήρου (ὑπενθυμίζω ἐνδεικτικὰ τὶς μονεὲς Ἀρκαδίου καὶ Πρέβελη), καθὼς καὶ τὰ διασκορπισμένα ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα πού, λόγω τῶν ἐλληνικῶν δεδομένων, εἶναι συχνὰ πλουσιότερα ἀπὸ τὰ κρατικά.

Ἀφοῦ ἔχουμε τὸ προνόμιο νὰ ζοῦν ἀκόμη κοντὰ μας ἀγωνιστὲς αὐτῆς τῆς πολύχρονης μάχης, ἐπιβάλλεται νὰ τοὺς προτρέπουμε σὲ γραπτὲς ἢ ἔστω προφορικὲς ἀναμνήσεις. Ἡ διοργάνωση συλλογικῶν συνεντεύξεων ἢ ἐνὸς συμποσίου θὰ συνέβαλλε στὸ νὰ ἀποφευχθοῦν στεῖροι μονόλογοι γιὰ χάρη μιᾶς «πλουραλιστικῆς» προσέγγισης τῆς πολυπόθητης «ἱστορικῆς ἀλήθειας».

Ἡ πραγμάτωση αὐτοῦ τοῦ ἐπίπνου ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητου στόχου θὰ ἀποτελέσει τὸ καλῆτερο ἐπιστέγασμα τῶν ἀγώνων τοῦ κρητικῆς λαοῦ τὴν περίοδο τῆς φασιστικῆς κατοχῆς, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν πολύτιμη παρακαταθήκη ἱστορικῆς μνήμης καὶ αὐτογνωσίας γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνες.